

TILFØJELSER OG RETTELSE

Sønderjyllands politiske og administrative forhold. Pag. 37, billedunderskriften, linie 4 f. o. Slesvig og Århus stift, læs: Slesvig og Ribe stift.

HADERSLEV AMT

Haderslev domkirke. Pag. 49, linie 6 f. o.: Ryen må i hvert fald gå tilbage til midten af 1100'rne, — samt pag. 56, linie 5 f. o.: at den nye købstads udskillelse er sket senest midt i 1100'rne, læs: at byens alder må sættes til midten af 1200'rne; jfr. *Sønderjyllands Historie*, red. af Vilh. la Cour m. fl. I, 1930—31, p. 532, noter til p. 457 f.¹.

Pag. 50, linie 13 f. n. (jfr. p. 00), læs: (jfr. p. 118).

Pag. 54, linie 3 f. o. som senere blev rådhus, læs: hvor senere rådhusets vindkælder havde til huse. — Rådhuset lå derimod i Højgade; jfr. ZSchlHolst XL, p. 401 samt skyld- og panteprotokollen 1698—1726, p. 26.

Pag. 56, linie 15 f. n. ejendommen Naffet nr. 7. Tilføj: 1957 blev de to sten overført til domkirken på foranledning af Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Pag. 58, billedunderskriften. Fig. 6, læs: Fig. 5.

Pag. 137, linie 1 f. n. Claus Knudsen Meyland, læs: Claus Knudsen (jfr. SJyM. 1946, p. 49 ff.).

Pag. 139, linie 4 f. o. 1682 renoveredes den af Renjamin Richter, læs: Renjamin Mahler.

Pag. 148, linie 19 f. n. midtskibet, læs: midtskibets sydside. — Linie 18 f.n. årstallene 1947—48, læs: årstallet 1947; de tilsvarende gavle i nord bærer Frederik IX.s og dronning Ingrid's monogrammer samt årstallet 1948.

Pag. 150, linie 7 f. o. (»det skal ske«). Tilføj: I Haderslev museum. — Linie 4 f. n. Marcussen og Saatrup, læs: Marcussen, Sottrup.

Pag. 158, linie 4 f. o. 3) Bockenem, læs: Weule, Bockenem. — Linie 6 f. o. i kirken. Tilføj: 1923 skænket til Vojens (p. 612).

Pag. 160, linie 8 f. o. nordøstre, læs: sydøstre. — Linie 9 f. n. (Fig. 79 a), læs: (Fig. 79).

Pag. 175, efter gravsten nr. 6, tilføj nyt afsnit: 7) (Afb. p. 2615). 1789. [Fin-

¹ Såvel denne som mange af de følgende tilføjelser og rettelser til Haderslev bys kirker skyldes kommunefuldmægtig Olav Christensen, Haderslev.

bager] Johan Peter Boetius, [d. 27. juli 1814 og begravet på klosterkirkegården], og hustru, Botilla Boetius, [d. 11. juli 1792] samt »dessen Erben Hadersleben den 14. April Anno 1789«. Kalksten med tværriflet ramme. På stenens øvre halvdel svævende englebørn holdende palmegren og krone over et bladkranset felt, hvori en kringle samt herudenom krydsende (?) palmegrene. Stenens nedre halvdel bærer den fordybede indskrift, med kursiv og store skønskriftsbogstaver; i hjørnerne englehoveder. Tidligere på kirkegården ved domkirken, hvorfra den antagelig solgtes 1845; senere fundet i gården til ejendommen Nørregade 27, i hvis mur den nu er opsat. (Jfr. Th. O. Achelis, i *Heimat-Blätter aus Nordschleswig*, Åbenrå 1943, p. 59).

Pag. 184, linie 15 f. o. Fronier, læs: Tronier. — Linie 6 f. n. 69) Jens Jacobsen. Tilføj: Lunding, [død 1753]. — Linie 3 f. n. brødrene Lunding. Tilføj: dvs. Nis Bertelsen Lunding og Bertel Jacobsen Lunding.

Pag. 207, linie 16 f. o. Kbh. 1949. — Tilføj: F. Juel Lauridsen: Haderslev Domkirkes Bestauring 1941—1951, i Haderslev-Samfundets Aarsskrift, Haderslev 1950, p. 34—41.

Haderslev Hospitalskirke. Pag. 218, linie 8 f. o. 1948¹¹. Tilføj: Det tidligere *†orgel* var skænket 1833 af byens velgørerinde, Maria Margaretha Iversen, død 1840 (jfr. Olav Christensen, i SJyM. 31. årg., 1955, p. 101). — Linie 9 f. o. (Sdr.-Tyrstrup); tilføj: mestermærke M M i oval for Haderslev-guldsmeden Mathias Mogensen (Bøje 1573).

Pag. 219, linie 1 f. o. ukendt mand, læs: Michael Christian Hiort, f. 30. juni 1776, eskadronkirurg 1796, kirurgisk eksamen 1805, bataillonskirurg 1807, regimentskirurg 1808 i Århus til sin død, i Haderslev, 24. sept. 1842; har testamenteret en sum til hospitalet her (jfr. Th. O. Achelis, i SJyM. 33. årg., 1957, p. 1097 f.).

Gammel Haderslev. Pag. 220—233. I fortsættelse af korets istandsættelse 1952 gennemførtes indlægning af el-varme og en istandsættelse af skibet samt tag, tagværk og inventar 1957—59 (ark. Bolf Graae). Gulve i midtgang og kor blev lagt med gule, klinkbrændte mursten, i stolestader med egetræ. Tårnhvælvingen med de 1912 hårdt restaurerede *kalkmalerier* (p. 224) overhvidtedes. I triumfbuens nordside afdækkedes *kalkmalerirester*, en seksoddet stjerne og IHS, fra 1500'rne(?), og nord for buen, på triumfmurens vestside svage rester af en figur.

Prædikestol og *himmel* blev afrenset og voksbehandlet; den lille *Kristusfigur* (sml. p. 228) er forsvundet. Der udførtes nye *stolestader* af eg, og pulpituret maledes hvidt.

Pag. 230, linie 9 f. o. I 1830- eller 40'rne skænkedes et *†orgel* til kirken ²³, læs: Et *†orgel* skænkedes af legatstifteren Maria Margaretha Iversen, før hendes død 1840 (jfr. Olav Christensen, i SJyM. 31. årg., 1955, p. 101).

Pag. 231, linie 3 f. o. M. og N. Ohlsson, læs: M. og O. Ohlsson.

Kristuskirken. Pag. 233, linie 8 f. n.

Ringgade. Tilføj: 1920 omdøbt til Laurids Skauggade. — Linie 6 f. n. 1900¹.

Tilføj: *Altersølv.* *Kalk* 1843, stemplet med Haderslevs bymærke broen, samt mestermærkerne W N og Nissen for J. W. Nissen (Bøje p. 230), med indskriften : »Til den giewe stænderdeputeret August Heinrich Posselt fra erkienntlige medborgere. Den 18. september 1843«.

Skænket til kirken af arvingerne. Ved denne lejlighed omdannedes pokalens låg til et *oblatfad*. *Vinkande* 1894, udført af P. Hertz, skænket til borgmester i Næstved, tidligere sagfører i Haderslev, Carl Salicath. Jfr. Olav Christensen:

Haderslev frimenigheds altersølv, i Haderslev-Samfundets Aarsskrift, Haderslev 1951, p. 31—40.

Haderslev † Franciskaner nonnekloster.

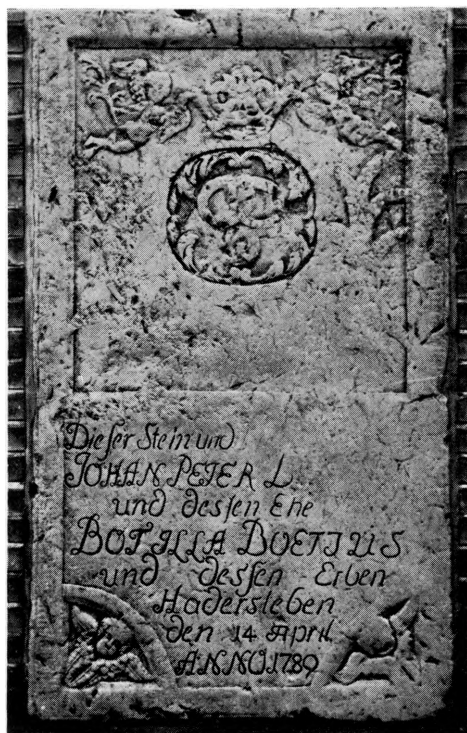
Pag. 235, linie 5 f. n. Jomfrustien, læs: Jomfrugangen. Den af T. O. Achelis fremsatte navneforklaring er næppe rigtig; jfr. Sønderjyske Stednavne. II. Haderslev amt, 1942, p. 7.

Haderslev † S. Jørgens kapel. Pag. 236, linie 4 f. o. (efter overskriften) Søndermark, hvor gården antagelig har ligget⁵. Tilføj: Kapellet har dog snarere ligget *nord* for byen, idet S. Jørgens have omtales i det af Achelis aftrykte tingsvidne fra 1574 som beliggende »nordenn wed e slatt«; jfr. Sønderjyske Stednavne. II. Haderslev amt, 1942, p. 7.

Haderslevhus (Hansborg) † Slotskapel. Pag. 238, linie 8 f. n. orglet¹⁹. Tilføj: og 1588 byggede og opsatte Hans Brebus derfor et nyt orgel, der 1640—41 (se linie 6 f. n.) erstattedes af et, der leveredes af Johan Lorentz (Niels Friis: *Orgelbygning i Danmark*, 1949, p. 17 og 58 f.).

Christiansfeld. Pag. 250, linie 6 f. n. Orglet blev istandsat 1961.

Aller. Pag. 258—75. Fjernvarme indlagt 1961. — Ifølge en indberetning om forundersøgelse af inventaret ved N. J. Termansen 1961 (NM) er figurerne fra den *†gotiske altertavle* (p. 266) af eg og hule i ryggen; bag på gruppen med Marias himmelkroning er malet: »Renovatum 1927. J. Madsen pinx.« Forud for denne staffering har figurerne været hvidmalede; ældre farvespor findes

Kurt Knutzen fot.

Haderslev Domkirke. Gravsten 1789, over Johan Peter Boetius og hustru (p. 2613).

ikke. — *Prædikestol* (p. 268), ... fra 1651, læs: 1729 (jfr. p. 624). Ifølge nævnte indberetn. ligger under to yngre farvelag en marmorering, rødbrun i storfelterne, grøn på postamentfremspringene samt svag grå på søjleskafterne. I himlens sidste frisefelt, nu uden indskrift, er fremdraget det forgyldte årstal »1772«, der senere er ændret til »1787«. — *Orgeljaçadens* (p. 270) oprindelige staffering er lysegrå med forgyldning på snitværk og profdlist. —

Pag. 272. Tilføj efter 2. afsnit: *Klokke* leveret 1876 fra Bochumer Verein⁶; jfr. desuden note 9.

Tyrstrup. Pag. 280, linie 3 f. n. Christensen, læs: Christiansen.

Pag. 283, linie 1 f. o. kælder, læs: kæder.

Pag. 284, linie 2 f. o. ontale, læs: omtale. — Linie 14 og 17 f. o. A. H. Gamst, læs: H. C. Gamst.

Hjerndrup. Pag. 287—299. I forbindelse med indlægning af el-varme 1955 (arkitekt Ebbe Clemmensen) blev der i skibet lagt gulv af gule mursten; stolestaderne ændredes, og alt nymalede ved H. Nielsen, Hjerndrup.

Fjelstrup. Pag. 300—314. Ved en regulering af nordre kirkegårdsdige sommeren 1959 blev der fremdraget to 70 cm lange *søjleskafter*, det ene rundt, det andet ottekantet og ganske svarende til stykket i Haderslev museum (sml. pag. 302, linie 10 f. n.), hvor der tillige findes nogle baser og/eller kapitæler (afb. p. 2766), som antagelig hører til søjleskafterne. — Den under *altertavlen* (p. 306) nævnte ombygning 1864 er udført af snedker Lars Hansen Larsen, der på to nyindsatte fyrrebrædder har skrevet sit navn og 22 —12—1865. Ved en indre istandsættelse 1958—1959 er tavlen påny ombygget (arkitekt Knud J. Krogh); søjlernes forlængelse er fjernet og det oprindelige maleri, nadveren, genindsat. Altertavle og *prædikestol* er istandsat af maleren Ernst Trier, der også har afsat farver på stoleværk, pulpitur etc. *Fontelukkelsen* (p. 308), der lå på loftet, er samtidig opsat i sakristiet, konserveret af P. Kr. Andersen. Ifølge indberetn. 1959 (NM) var den oprindelige staffering guld og sølv på profdlisterne, tralværket hvidt; malerierne forestiller Jesu dåb, Lukas og Johannes samt Matthæus i det defekte stykke. I frisen over tralværket fremdroges en versificeret giverindskrift, med forgyldt fraktur på sort bund, hvoraf bl.a. kan citeres: »At hand for far kan gaa giennem den smitsom Pest/ og ingen skade faae som Monsieur Søren Klest«, »At hand som et Guds baren/ oc i sit købmanskab ret blive lyk.«. På det ene af de to bevarede, udsavede topstykker, med gulmalet akantusværk, fandtes de forgyldte initialer »S P K«.

Bjerring kirke. Pag. 316, linie 12 f. o. blev genåbnet efter branden 1939, læs: blev 1939 genåbnet efter branden.

Pag. 328, linie 5 f. n. Rasmussen, læs: Asmussen (jfr. Haupt).

†*Højrup*. Pag. 347, linie 4 f. n. Tilføj: Ifølge »Jydske Tidende« 31. aug. 1962 er kirkens placering blevet angivet af den tidligere leder af Haderslev amts

museum, C. Lund, som liggende på en mark, tilhørende gårdejer Peter Årestrup, Højrup Overskov, på en bakke tæt ved landevejen fra Ødis-Bramdrup, og hvortil der tidligere har ført veje fra alle verdenshjørner.

Frørup. Pag. 352—360. Ved en indre istandsættelse 1960 har maleren Aage Sørensen fremkaldt den oprindelige snedkerstaffering (rødt og sort) på stole-gavlenes foldeværksfyldinger; rammeværk og topstykker er malet grå, sæderne okker. Prædikestolen er rensset og voksbehandlet, orgelfaçaden nystafferet.

Pag. 356, linie 6 f. o. 1930, læs: 1830. Pag. 361, billedtekst, S utningen, læs: Slutningen.

Hoptrup kirke. Pag. 364, linie 14 f. n. (sml. Vilstrup tårn, p. ...); læs: (sml. Vilstrup tårn, p. 380).

Pag. 367, linie 5 f. o. Topfeltet, læs: topfeltet.

Vilstrup. Pag. 384, linie 7 f. n. o. 1755—75, læs: fra slutningen af 1700'rne. — Linie 1 f. n. Christian Pedersen Hovring etc., læs: Løgumkloster-guldsmeden Christopher Hiller (Bøje p. 289). Jfr. S. Schoubye, i SJsAarb. 1957, p. 298.

Starup kirke. Pag. 397—438. En hovedistandsættelse 1956—57 (ark. V. Hardie-Fischer) omfattede for bygningens vedkommende de af et nyt varme-anlæg nødvendiggjorte arbejder (herunder lægning af murstensgulv) samt understøbning af fundamenter og reparationer af lofter, tagværker og tagbeklædning. I forbindelse med gravning af varmekanaler blev der fundet 140 mønter fra tiden mellem 1200'ernes begyndelse og 1900'ernes begyndelse; fire Valdemar

II. mønter var af hidtil ukendt type, og blandt de øvrige danske og udenlandske findes flere sjældne eksemplarer.

Pag. 406, linie 11 f. o. kvælvingen, læs: hvælvingen.

Pag. 422, linie 20 f. o. sikkert, læs: ikke.

Pag. 428, linie 12 f. o. M lodret midtdelt af I. Tilføj: rimeligvis for Sønderborg-mesteren Jürgen Matzen Jürgensen (Bøje 2733). Jfr. S. Schoubye, i SJsAarb. 1957, p. 296. — Linie 1 f. n. hjelmtegn. Tilføj: Dåbsengelen er skænket i anledning af sognepræsten Caspar v. Salderns hustru, Anna, f. Berens', død 1742. Oplyst af sognepræst K. Jensen, Starup.

Pag. 428—432. Ved restaureringen 1956 f. istandsattes og nymaledes inventaret af Ingolf Røjbæk (indberetn. 1959 og 1960). *Dåbsengelen* har fire farvelag under den ny temperamaling med en del sølv: fra 1914 (?), en blå farve fra o. 1830—40, et lag muligvis samtidigt med prædikestolens staffering 1786, blå og rød kjortel, sølv og brunt på vingerne samt blåmarmorering på skålen, med sølvindskrift; spor af forgyldning tyder på, at engelen oprindelig har været helt forgyldt. *Prædikestolen* istandsattes snedkermæssigt og nystafferedes. 1786-stafferingen bestod hovedsagelig af en blåmarmorering med hvidt på søjler og pilastre samt rødt (og lidt grønt) på profiler i forbindelse med noget guld og sølv.

Pag. 431, nyt afsnit efter linie 8 f. n. En **pengekiste*, fra 1500'rne, findes nu i Haderslev domkirke (p. 154). — Linie 5 f. n. orgel⁴¹. Tilføj: Det har 13 stemmer, to manualer og to pedaler og er 1956 f. blevet istandsat og forsynet med en blæsebælg af samme orgelbyggerfirma.

Grarup. Pag. 439, billedteksten, syd, læs: nord.

Halk. Pag. 449—474. Ved en indre istandsættelse 1953 (J. K. Jepsen) blev gulvene i kor og skib belagt med gule mursten. Samtidig fjernedes forhøjningen inden for altersranken og de to øverste (senere tilsatte) skifter på det murede alterbord. Altertavlen bibeholdtes i den hidtidige højde, men hvilende på en sokkel anbragt på alterbordet. Processionskrucifikset er istandsat af N. J. Termansen (indberetn. 1955). Stolestaderne fik nye gavle og orgelpulpeturet nyt brystværn. Malerarbejdet udførtes af malermester Th. Adolphsen, Hejsager.

Pag. 462, linie 12 f. n. gryden, han koges i, minder nærmest om en jdepotte, læs: gryden, han koges i, er en malmgryde. — Linie 3 f. n. kappe over langærmet kofte, korte benklæder, lange støvler og knæbeskyttere, læs: kappe over fuld rustning.

Øsby. Pag. 499, nyt afsnit efter linie 15 f. o.: Farvelagt tegning af Simon Bertelsens epitaf, udført af »Rosendahl 1796« (på Erholm).

Vonsbæk. Pag. 508, linie 8 f. o. †kalkmalerier fra 1652 i Åstrup (p. 525) og Magstrup, læs: †kalkmalerier i Åstrup (p. 525) og fra 1652 i Magstrup.

Åstrup. Pag. 535, linie 8 f. o. 1600tals blok foran, læs: 1600tals blok. Foran

Moltrup. Pag. 544 og 548, altertavlen og prædikestolen skal i nær fremtid istandsættes ved maleren Mogens Larsen.

Pag. 544, linie 10 f. n. *Altertavle* fra 1610—20, læs: *Altertavle* (fig. 6) fra 1610—20.

Pag. 547, linie 8 f. o. *Alterstager* i barok, læs: *Alterstager* (fig. 8) i barok.

Jels. Pag. 565—572. Ved indlægning af el-varme 1954 gennemførtes en mindre istandsættelse (ark. V. Hardie-Fischer). Tårnet istandsattes på mur og tag 1961.

Sommersted. Pag. 573—80. Ved indlægning af el-varme 1958 gennemførtes visse ændringer af inventaret (ark. Riis Olsen), og gulvet blev omlagt med gamle teglfliser. Korgitret fjernedes, fonten flyttedes, og stoleværket ændredes noget. Inventaret nymaledes.

Pag. 573, linie 8 f. n. »Helligvand«⁵, tilføj: 1921 endnu synlig, men udtørret.

Pag. 576, linie 18 f. n. *Kalk*, tilføj: (fig. 5). — Linie 10 f. n. *Sygekalk* (fig. 5) fra, læs: *Sygekalk* fra.

Pag 577, billedunderskriften: 5. *Sygekalk*, læs: *Alterkalk*.

Magstrup. Pag. 581—93. En hovedistandsættelse (herunder el-varme) gennemførtes 1956—58 (arkitekt V. Hardie-Fischer). Ved harpning af gulvfylde

blev der fundet 12 danske og tyske *mønter*, hvoraf den ældste er en Valdemar I. Slesvig. Ældre vinduesåbninger fremdroges og forsynedes med trækarmer (sml. p. 586), skibets loftsbjælker fornyedes og fik brædder på oversiden, og gulvene fik belægning af gule, klinkbrændte mursten. Skibets norddør med vandret indre plankedækning og nordvinduet samme sted står nu som indvendige nicher. En gennemgang udhuggedes mellem skibets loft og tårnets mellemstokværk. — En rund *kalkgrube* og to *blygruber* iagttoges i våbenhusets henholdsvis sydøst- og sydvesthjørne; den ene blygrube samt en tilsvarende i tårnet fjernedes.

Kalkmalerier. Der fandtes rester af den p. 586 beskrevne apostelfrise (Johannes og Simon), hvorunder en bort med trosbekendelsen, og det blev fastslået, at apostelfrisen er malet hen over norddørens tilmuring. Denne frise (Simon) dækkes af en lidt yngre bemaling: tavler med indskrifter. Endelig blev der på korets hvælv fremdraget spor af en enkel dekoration med sparremønster og krabbeblade på og langs ribberne. Kun et indvielseskors på skibets nordvæg forblev afdækket.

Inventar. Alterbordet er fornyet; da det ældre fjernedes, fandtes rester af et muret, middelalderligt. Altersranken er forsynet med nyt knæfald. Altertavlen er restaureret af P. Kr. Andersen (indberetn. 1957). Manglende dele er tilføjet, og en 1700-tals-staffering med overvejende blå, rødt, grønt og hvidt samt lys-grå marmorering på søjleskafterne fremdraget under to nyere lag. Af den oprindelige staffing, på kridtgrund, konstateredes lidt grønt samt en del forgyldning. Under storfeltets maleri fandtes sparsomme rester af et ældre. — Prædikestolstrappen er fornyet. Pulpituret og orglet fra 1881 er fjernet og et nyt orgel opstillet i tårnrummet; det er udført af firmaet Marcussen og søn, Åbenrå, og har 8 stemmer. Stoleværket er fornyet, men med anvendelse af de gamle sæder og rygge. Degnestolen er fjernet. Bortset fra altertavlen er al farveafsætning og nymaling udført af malermester Heinrich Becker, Hovslund.

Pag. 606, linie 1 f. o. Fjeldstrup, læs Fjelstrup.

Vojens, Pag. 612, nyt afsnit efter linie 11 f. n.: *Kirkeskib* 1935, »Ellen-Aalborg«.

Hammelev. Pag. 617, linie 2 f. o. 1891. Tilføj: Disse afløste syv spidsbuede vinduer, som af snedkermester Severin Lorentz Suchland, Haderslev, blev indhugget 1838 som erstatning for snævre, højsiddende vinduesåbninger med gammelt, »solbrændt« glas. (»Lyna«. Ugeblad for Haderslev og Omegn 1844, nr. 66, 21. aug.). Meddelt af Olav Christensen, Haderslev.

Pag. 627, linie 3 f. n. 3), læs: 4).

Vedsted. Pag. 630, linie 5 f. o. pr. 258), læs: p. 258). Ifølge enberetning 1528 havde kapitlet i Ribe »til evig tid« collation for fyrsten vedr. kirkerne

Vedsted og Janderup (Ribe amt) mod til gengæld at have patronatsretten til disse kirker (RA. Hansborg. D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. IV. 1575—79. Læg: Cap. XXIII, nr. 9).

Pag. 630—641. I årene 1957—60 gennemførtes en hovedstandsættelse i forbindelse med indlægning af el-varme (arkitekterne Ejvind og Fred. M. R. Draiby). Sakristiet fra 1873 ombyggedes helt, korgulvet blev sænket indtil to trin over skibets og forsynet med belægning af munkesten, mens de øvrige gulves lerfliser blev omlagt. De tre glasmosaikvinduer med bibelske motiver restaureredes, og de øvrige fik blyindfattede ruder. Alterbord, alterskranke og korskranke fjernedes; et muret alterbord og en alterskranke af eg opsattes. 1960 blev altertavlen snedkermæssigt istandsat og derefter nymalet med tempera af kunstmaler Ingolf Røjbak, som dog bibeholdt polérforgyldningen fra kort efter 1900.

Nustrup. Pag. 644, linie 11 f. o. Trøs, læs: Frøs.

Pag. 659, linie 1 f. n. og pag. 660, Ribeguldsmeden Jens Jensen Due (ikke hos Røje), læs: Haderslev-guldsmeden Jens Jensen Due (Røje p. 226). Meddelt af museumsinspektør S. Schoubye, Tønder.

Pag. 664, linie 8 f. o. hyrdernes tilbedelse, læs: de hellige tre kongers tilbedelse.

Pag. 665, linie 9 f. n. fodpedal, læs: pedal.

Skrydstrup. Pag. 671, linie 8 f. n. cancelli. Tilføj: I et brev af 30. juni 1553 stadfæstede Hans Tausen, biskop i Ribe, udvælgelsen af en sognepræst til »Skiistrup« og »Reftoft« kirke, »helst fordi de pleje af gammel tid at være sammen under een sognepræst«. (RA. Registrant 73 til Topografisk samling. Pergament. Jylland, herreder).

Øster-Lindet. Pag. 690—703. I 1957 ff. hovedrestaureredes kirken (arkt. Rolf Graae og Sv. Aa. Aakjær) og inventaret (billedskærer Poul Borre og maler Victor Steensgaard), mens fremdragne kalkmalerier dels overhvidtedes dels venter på konservering.

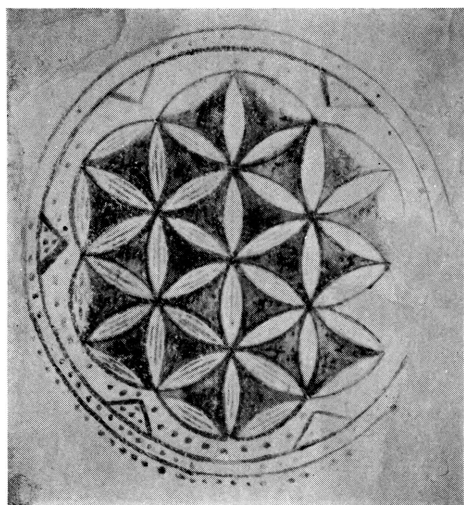
Bygning. I forbindelse med restaureringen, fortrinsvis vedrørende kirkens indre, blev korets romanske østvindue hugget fri og atter delvis tilmuret; i vinduet, der har yderkarme af kvadre og stærkt hulede, støbte inderkarme, sidder rester af en træ-karm, som vistnok består af een planke med udstemmet lysåbning. Korets nymodens nordvindue tilmuredes. Ved alterets nordvesthjørne, 15—20 cm under nuværende gulvniveau, sås rester af et ældre gulv af marksten i mørtel.

Kalkmalerier fra flere perioder afdækkedes. 1) Formentlig tidliggotisk og udført på et ret tykt, godt optørret hvidtelag er en udmaling på triumfvæggen, syd for korbuens stik og antagelig hørende til et (efter pladsen at dømme værnehelgenens) sidealter (afb. p. 2623). Under en trekantgavl ses Kristus som

verdensdommer med udstrakte arme, i mandorla, som støttes af (oprindelig fire) svævende småengle. Nord for mandorlaen (partiet mod syd ødelagt) ses tre rundbuede arkader, hvoraf den sydligste og største rummer en glorificeret, kjortelklædt skikkelse (med hætte?), som vistnok holder en rund skive i hver af de oprakte hænder. Den lille, svævende engel foroven har lysblå baggrund, men ellers er de få bevarede farverester gule. — 2) Sengotisk, o. 1500. På triumfvæggen, nord for korbuen, i stor højde, samt på korets øst-sydvæg i samme højde fandtes geometriske, sorttegnede rosetter (afb. p. 2622) af varierende former. — 3) På korbuens nordre kragbånd en muligvis senmiddelalderlig indskrift med sorte bogstaver: »S. Paulus Apostel«, formodentlig tekst til et nu forsvundet billede. Overhvidtet. — 4) O. 1675 fik triumfvæggen en stort anlagt dekoration: barokt bladværk med kvaster og spir mellem to store, kuglekronede søjler nord og syd for korbuen; ud af løvværket nord for buen vokser en trompetblæsende skikkelse. Overhvidtet.

Inventar. Hvad inventaret angår, blev *krucifikset* (jfr. p. 698) istandsat 1954; den nuværende staffering har karakter af en nymaling med andre farvevalører end de oprindelige. — 1957 hovedistandsattes altertavle, prædikestol og vestpulpitur, og et gotisk skab fremdroges fra skibets tilmurede norddør. *Alterbordet* rensedes, og det øvre munkestensskifte fjernedes. I bagsiden konstateredes en med brokker tilmuret, gennemgående niche, ca. 40x30 cm stor, nu lukket med tilhuggede granitsten. Ny bordplade. På grundlag af *altertavlens* istandsættelse kan følgende konstateres: O. 1679 skiltes og samledes tavlen, og ved samme tid er sikkert alle de barokke tilføjelser kommet til. Midtskabets relief fjernedes og erstattedes af et maleri, og malerier udførtes også i fløjenes nederste felter, mens de herværende apostelfigurer klumpedes sammen i de øvre felter i to rækker, således at den nederstes hoveder af pladshensyn stak op imellem den øvre apostelrække. Måske har hele tavlen atter gennemgået en restaurering 1729 (sml. p. 694), men 1855 har maler Jessen fået besked om at fjerne apostelfigurerne og erstatte dem med de to nuværende malerier. Endnu 1910 noterer S. A. Claudi-Hansen, at »12 Apostelfigurer af tarveligt gotisk Arbejde er henslængt«. Desuden har Jessen til dels nymalet tavlen. 1958 fjernedes det meste af denne staffering og de oprindelige, religiøse indskrifter med spinkel fraktur fremkaldtes.

Prædikestolen adskiltes i alle sine dele, og de oprindelige farver fremkaldtes og opmaledes. Den udførlige snedkerberetning gør opmærksom på, at stolen ikke var lavet af en fagmand, men en dygtig amatør, der både havde brugt dyvler og søm til stolens samling, begge dele betydelig større og talrigere end vanligt. Således var hjørnesøjlerne dyvlet på med ikke mindre end otte stykker 13 mm tykke dyvler. Måske er det præsten selv, der har forsøgt sig som snedker og billedskærer(?). Hovedfarverne er nu »mønjeagtig rød, varmgrøn,

John Petersen 1957

Ø.-Lindet. Kalkmaleri (p. 2621).

sattes på sin oprindelige plads foran orglet. Ved restaureringen viste det sig, at apostlene ikke, som antaget, var sekundære, men maleren har under arbejdet foretaget ændringer ved Jacobus og Johannes. Snedkermæssigt var panelet »med sine falske Fyldinger et særpræget Arbejde, idet det er samlet af lodret staaende Brædder i hele Plader og med løse Fjedre — af blødt træ som altertavlen — indnotet i Kanterne.«¹

Rødning frimenighedskirke. Pag. 704, linie 4 f. n. Tilføj: En *dåbskande*, svarende til Gram, er 1962 skænket af Rødning kirke (jfr. p. 711).

Rødning kirke. Pag. 704—717. Foran kirkens syddør har der ligget et lille *våbenhus*, som blev nedrevet 1893, da våbenhuset i vest opførtes; våbenhusets eksistens er dels fastslået af en blyantstegning i kroen ved kirken, dels ved udtalelser af ældre mennesker (meddelt af provst P. Filtenborg, Fole, og arkitekt Rolf Graae, København).

I nogle arkivalier, som er gennemgået efter trykning af Haderslev amts kirker, nævnes under 1703, et nyt og et gammelt *klokkehus*, sml. pag. 706. (LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Domkapitlets breve og dokumenter 1550—1709).

En hovedstandsættelse af kirken er gennemført 1960—62 ved arkitekterne Rolf Graae og Sv. Aa. Aakjær.

En *notplanke* af ukendt alder, formentlig fra en bulvæg, fremdroges under prædikestolen (se denne); indsendt til Nationalmuseet. Våbenhuset fra 1893, ved kirkens vestgavl, er afløst af en *tilbygning* med plads til 45 personer, og et nyt *våbenhus* er opført foran skibets *syddør*, som genåbnedes; denne dør,

¹ Indberetninger 1958 ved Poul Borre (særdeles fyldig redegørelse for det snedkermæssige arbejde og dets forudsætninger) og Victor Steensgaard (NM).

hvid og sort. I storfelterne fandtes velbevarede malerier af de fire evangelister på olivengrøn bund. I postamentfelterne mindre godt bevarede malerier af evangelistsymbolerne. På underbaldakenen er fremdraget nogle groteske kvindefigurer i farver og med indskrift fra 1729.«

Det foroven i østsiden af den tilmu-rede præstedør fundne gotiske *skab* (73 cm højt, 48 bredt og 43 dybt, af 5 cm tykke planker) manglede dør. I skabet er der svage spor af malede stjerner. Ny dør påhængt.

Det gamle *pulpiturpanel*, på hvis gesimsplade er skåret årstallet 1678, op-

John Petersen 1957

Ø.-Lindet. Kalkmaleri på triumfmuren, syd for korbuen (p. 2620).

som har bevaret sin kvadersatte østkarm urørt, hvorimod den vestre var om-muret i munkesten, er blevet noget udvidet mod vest; der fandtes stumper af den vandrette indre overdækning med egeplanker, som er bevaret på plads, men understøttet. *Tagrytteren* over skibets vestende er fornyet i sin tidligere form. Ved afbankning af cementpudsen udvendig viste det sig, at den østre del af skibets sydmur var skalmuret med tegl 1761 (årstal på jernanker), og at der her fandtes genanvendte, svagt buede granitkvadre, som antagelig stammer fra *korbuens* ommuring, der således kan tidsfæstes. *Loftsmalerier*. Gipsloftet i koret blev fjernet og de stærkt forrådnede brædder på bjælkernes underside viste en lys blå bemaling med guldstjerner; brædderne kunde ikke bevarer, men bemalingen er gentaget på de nye brædder. Skibets loft, der står med synlige bjælker, har tidligere været underforskallet, og et par brædestumper med skablonudsmykning fra dette loft er fundet (opbevares i kirken). Enden af en egebjælke, formentlig fra skibets loft (sml. istandsættelsen 1690) og genanvendt som støtte for prædikestolen, har på den ene side rester af en rød rankedekoration med sorte konturer, der antagelig er omtrent samtidig med Burkals loftsmalerier fra o. 1625 (p. 1630). Skibets østligste nordvindue er blændet, og alle kirkens øvrige vinduer har ved indmuring af false fået formind-

sket lysning med blyindfattede ruder; omkring de fleste vinduer fandtes spor efter ældre og bredere vinduer. Korets gulv er blevet fornyet med store, gule teglfliser fra Gram kirke. Udvendige *kalkmalerier*, en rødbrun 40 cm lang og 14 cm høj bølgeranke iagttoges på skibets sydmur over våbenhuset.

Inventar. Under hovedistandsættelsen er der ved Aage Sørensen foretaget en snedkermæssig istandsættelse af den ældre del af inventaret, ældre farvelag er afdækket og nystafferinger foretaget. Den nuværende *altertavles* ramme (p. 708) er nystafferet. Et muret *sidealterbord*, hvis sider er 75x75 cm, har tjent som støtte for prædikestolen; nu blotlagt. Vedrørende den sengotiske *skabstavl* (p. 708): Maria- og apostelfiguren er 1962 udleveret fra Flensborg bymuseum og vil efter endt konservering (Aage Sørensen) blive genopstillet i kirken, Maria på nordre side af triumfbuen. En gammel *knæleskammel* af eg er nedtaget fra loftet og istandsat. *Dåbskanden* fra 1941 anvendes nu af præsten som vandkande. Af de to *tinkander*, der tidligere var anbragt på kirkeloftet, bruges Hans Høy-kanden nu som dåbskande, mens den anden er overdraget fri-menighedskirken (jfr. p. 704). — Gipsstatuen efter Thorvaldsens Kristus (p. 711) er fjernet ligesom støbejernskrucifikset.

Prædikestolens fjernede panelunderklædning dækkede en understøtning bestående af en muret blok (se sidealterbord) og nogle vandret opstablede bjælker (sml. foran). På opgangens midterste baluster fandtes indskåret: J B S og på lydhimlens hjørner, med små tal, året 1724. Som hængestykke er nyskåret en hjertefrise svarende til himlens. Stol og himmel er nystafferet med overvejende blå med sort, gult og guld, dog er bevaret en 1700-tals staffering (hvorunder muligvis har ligget en bemaling med sort), lys rødmarmering i storfelternes fyldinger, en rød ornamentik på himlens topstykker samt blåmarmering på opgangens balustre. Oven på himlens gesims fandtes en sortmalet signatur: sammenskrevet A P samt R og året 1724. Ved afdækningen konstateredes spor efter en forgyldt skrift på sort bund i frise og postament, den første en fortsættelse af teksten på himlens frise (Samuels 2. bog 7,29), men da postamentets tekst ikke kunde tydes, er der begge steder anbragt ny tekst.

Pulpituret står nu med en empirestaffering (fremkaldt under to lag fra 1924 og 1885 og svarende til et lag, der har ligget oven på det nu afdækkede på prædikestolen), overvejende hvidt med lysblå i fyldingerne, der har en hvid, blåskygget, blomsteragtig dekoration samt gule kapitældekorationer. Bærestolperne, der har haft de samme farvelag som pulpiturpanelet, mangler den lysrøde marmering, som ligger under den nu afdækkede staffering; de er derfor næppe oprindelige. — En *pengebøsse*, af støbejern, tidligere på loftet, er efter farveistandsættelse anbragt i skibet ved våbenhusdøren. De nyere *salmenummertavler* er anbragt på loftet, hvorfra man har hentet nogle ældre tavler be-

regnet dels til skydenumre dels til kridttal. *Præsterækketavlen* er flyttet til vestre tilbygning.

Vedr. *gravminder*. Gravsten nr. 1 er flyttet fra koret til våbenhuset, hvor to andre er opsat; den ene, over sognepræst Jørgen Michaelsen og hustru (d. 1924), er taget fra kirkegården, og den anden fra malermester Søndergaards have; den er af kalksten, 47x43 cm stor og med versalindskrift over Anna Ovisdatter, som var salig Ove Rasmussens, degn til Humo (dvs. Homaa) og Veilby sogne udi Jylland.

Skrave. Vedr. p. 721—22, beskrivelsen af tårn og spir. I nogle arkivalier, som er gennemgået efter trykningen af Haderslev amts kirker, oplyses det under 1703, at der i slutningen af forrige århundrede (dvs. 1690, sml. p. 722) er foretaget en ændring af tårnet, hvis mure er forkortet 6 alen, mens spirets spær, der tidligere var 21 alen lange, er forkortet til 12 alen (LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Domkapitlets breve og dokumenter 1550—1709).

Pag. 723—726. En istandsættelse af det indre er i gang 1956. Tilføj: I forbindelse med denne (arkitekt Sv. Aa. Aakjær) er indlagt elvarme og muret nyt *alterbord* op ad østvæggen, af munkesten og dækket af en alterbordsplade af egeplanker. *Altertavlen* fra 1846 (p. 723) er flyttet hen på skibets nordvæg, og i stedet er *korbuекреucifiksgruppen* (p. 725), af eg, blevet anbragt på alterbordet efter en istandsættelse ved P. Kr. Andersen (indberetn. 1956). Under et nyere lag er den oprindelige staffering fremkaldt: Kristusfiguren har gråligrød hudfarve og mørkt hår, sparsomme bloddråber og sår i venstre side, grøn tornekrone med sølv, samt hvidt lændeklæde med guldkanter. Marias kjole er blå med lidt guld, hovedklædet hvidt; Johannes' kjortel grøn med brunrød kappe; forgyldt hår. *Anna selvtrædie* fra en *†altertavle* (p. 724) er restaureret 1957 af N. J. Termansen (indberetn. 1957). Gruppen, der er af eg, har fået tilføjet enkelte manglende dele som S. Annas to manglende fingre på højre hånd; svage spor af oprindelig kridtgrund med smalte er konstateret. *Døbefonten* er flyttet ind i skibets nordøsthjørne og *stolestader* og *pulpitur* nymalet. — Enkelte mindre ændringer vedr. alteropstillingen er foretaget 1961 (arkitekt Rolf Graae).

Pag. 724, linie 16 f. o. (sikkert for Chr. E. Obbekjer, Bøje 2966), tilføj: eller snarere broderen, R. M. J. Obbekjer, der forblev i Ribe (stemplet dog som Røje 2493).

Pag. 727, fig. 9. Klicheen vendt på hovedet.

Skodborg. Pag. 732, 2. afsnit. I fhv. kgl. bygningsinspektør K. Lehn Petersens arkiv findes en plan fra 1958, der viser tilstanden før restaureringen 1958—59. Af denne fremgår, 1) at sydportalen endnu sad på sin oprindelige plads, 2) at korbuen var udvidet, og 3) at der muligvis i korets sydmur findes en tilmuret præstedør.

Pag. 734, linie 4 f. o. E. Winstrups, læs: L. A. Winstrups.

Pag. 736, linie 3 f. n. (p. 755), læs: (p. 751).

Hygum. Pag. 742, 1. afsnit. Breve af 7. april 1527 og 6. december 1575 viser, at Hygum kirke på begge tidspunkter lå under Ribe stift. (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. III 1575—76, Cap. XXII, nr. 37 og nr. 44).

Pag. 743—762. El-varme blev indlagt 1955 (med varmekanaler i tagrummet). En hovedstandsættelse af bygning (arkitekterne Sv. Aa. Aakjær og Rolf Graae) og inventar (maler Georg N. Kristiansen) forberedes.

Pag. 756, linie 1 f. o. Præs., læs: Præf.

Lintrup. Pag. 764, linie 10 f. o. (Dovre, sml. p. 780), læs: (Dover, sml. p. 779).

Pag. 771, linie 18 f. n. Tavlens forgænger gik til grunde ved branden 1690. Tilføj: Et brudstykke af et †*altertavlefelt*, fra slutningen af 1400'rne, forestillende Kristus, der hjælper Adam og Eva ud af Helvedes flammer, fandtes endnu 1924 i Thaulow-museet i Kiel, men er siden forsvundet. Oplyst af Wilh. Johnsen, Eddelak, Holsten. Det er af Matthaei: Schnitzaltäre p. 178, nr. 38, kort beskrevet og omtalt som et »hjemligt arbejde« mindende om Birket altertavle (Maribo amt).

Pag. 775 ff. afsnittet: Gravminder. Epitafierne nr. 1, 2 og 7, maleriet fra den tidligere altertavle (sandstensepitaf nr. 3) samt mindetavlen om ildebranden 1690 (note 14, p. 778) er istandsat ved N. J. Termansen (indberetn. 1958) og epitafierne nr. 4 og 5 ved Einar V. Jensen 1961. Vedr. epitaf nr. 1 (p. 775) kan bemærkes, at der over præstens hoved konstateredes rester af en indskrift: »døde 166[8]« og tilsvarende over hustruens »[døde] 1659«. Epitafier og minde-
tavler er ophængt eller står umiddelbart foran ophængning i kirken.

Pag. 778, linie 7 f. o. 1866, læs: 1868.—Efter nr. 8) tilføj nyt afsnit: *Gravsten*. O. 179(5?), ganske svarende til og fra samme værksted som Branderup nr. 4 (p. 863). Ebbe Nielsen Keldbjerg, f. på Keldbjerg, Leborg sogn, 19. sept. 1738, d. i Kastbjerg, Lintrup sogn, 4. juli 179(5?), gav Lintrup og Læborg sogns fattige 50 og Bryrup sogns fattige 50 rdl. Grå kalksten, 182x121 cm, 11 cm tyk, med reliefversaler i skriftfeltet, der til siderne flankeres af blade, blomster og vindrueklaser og forneden har en bueindsikring, hvori englehoved. Over skriftfeltet bladindrammet, cirkulært skriftfelt holdt af svævende engle med palmegrene. Anbragt foran døren til bryggerset på »Kratgården« (tidligere Kastbjerggård), hvorfra afdøde var; stenen er hentet til gården for ca. 50 år siden, da gårdejereren var kirkeværge, og stenen ønskedes fjernet. (Indberetn. ved Peter Michelsen, III. afd., 1959).

Pag. 778, linie 19 f. n. ¹AK., læs: RA. Rtk.

Hjerting. Pag. 780—792. Kirkens harmonium er 1960—61 afløst af et orgel fra brødrene Bruhn, Åbenrå.

Pag. 791, linie 9 f. o. Bonstd(e)e, læs: Bonst(e)de.

Gram. Pag. 793 ff. I forbindelse med en restaurering 1961 (herunder ind-

lægning af centralvarme) (arkitekterne Sv. Aa. Aakjær og Rolf Graae), er der navnlig for det forlængede kors vedkommende gjort flere iagttagelser, som bringer korrektioner til den givne fremstilling. Vedrørende *korforlængelsen*, der dels på planen, dels i beskrivelsen (p. 795) er karakteriseret som et arbejde fra renæssancetiden, kan det fastslås, at bygningsafsnittet er opført i middelalderen, af munkesten i munkeskifte, og senere, muligvis 1572 stærkt ombygget og for østmurens vedkommende helt skalmuret. *Vinduer* og *nicher*. Ved afbankning af løs puds fremkom der flere oprindelige spor, i nord af et vindue og (derunder) to nicher, i syd af een stor, særpræget niche. Nordvinduet, der er indvendig spidsbuet og falset, midtdeles af en halvstensstav, der på en ukonstruktiv måde støder op mod stikkets toppunkt. Vinduets indvendige mål er 156 cm i bredden og 212 i højden. Den vestre af de to nicher derunder er højt-siddende og spærdækket, med muret, ligeledes spærdækket karm, der fremtræder som ydre fals; nichen (til sakramentshus?) sidder ca. 105 cm over gulv, højden er 74—86 cm og bredden 66. Den østre (skabs?)niche, der kun er skilt fra den foregående med en halv sten, begynder ved gulvet og er afsluttet med en fladbue; højden er 156—168 og bredden 148 cm. I dens bund er der nu muret et sæde. Afstanden fra sidstnævntes østkarm til korgavlen er ca. 40 cm, hvorimod den omtrent symmetrisk anbragte niche i syd er fjernet ca. 60 cm fra gavlen. Denne niche har samme form som den nordre, men målene er lidt større (166—176 x 195 x 44 cm), og dens nedre del optages af en samtidig, muret bæk, som hviler på to fladbuede halvstens stik, der støttes af en halvstenspille. Over nichen, der muligvis er en præstestol, og på begge sider af det nuværende vindue ses lodfuger af et to meter bredt, næppe oprindeligt, vindue. — *Gulve*. Umiddelbart under det nuværende gulv og ca. 50 cm under den nævnte præstestols overkant fandtes langs syd-, øst- og nordvæggen rester af murværk, hvori udsparinger for bjælker, der må have dannet underlag for forlængelsens hævede gulv, der synes at have strakt sig til omkring tre meter fra østvæggen. — I skibets sydøsthjørne, under prædikestolen, fandtes rester af et middelalderligt munkestensgulv, hvis overside lå 28 cm under det nuværende. Gulvene fornyedes med ølandsfliser. — Flere *formsten*, nogle kileformede, andre rigt profilerede, som blev fundet i korforlængelsens gulvfyld, er muret fast i en af tårnummets vægblændinger.

†*Kalkmalerier* (p. 796). En del af de omtalte kalkmalerier blev genafdækket og suppleret med nyfund, dels på skibets nordvæg, dels på triumfmurens sider og buens underside. Alle kirkens dekorationer er nu overhvidtede. — *Sengotisk* og udført på et tyndt, hvidt pudslag er en tæppeagtig udmaling bestående af lodret trukne, sammenstødende sparrer i rødt og blågråt; i hvert af det udmalede, 90x69 cm store partis hjørner findes to skråtstillede hjerter samt langs hele underkanten en række opadvendte hjerter, holdt i samme farver.

— Fra samme tid stammer en række store og små, geometriske rosetter på skibets nordvæg og nordre korbuevange (sml. Øster-Lindet p. 2621; samme farve som tæppedekorationen. På triumfurens vestside sås et sortmalet indvielseskors indskrevet i skraveret cirkelramme. — Fra 1500-tallets slutning hidrører en udsmykning på korbuens underside: akantusværk omkring enkelte blomster, holdt i grønt, sort og okker, og fra 1700'rne en baldakinagtig dekoration omkring de to epitafier på korets nordvæg. (Indberetning ved Egmont Lind 1961). — *Inventar. Vievandskar* (p. 801) og *pengeblok* (p. 804) er nu opstillet i skibet/ vestende, på hver side af døren. *Stoleværket* er udskiftet med løse stole, men på pulpituret er der dog bevaret en del af det gamle; to renæssancestolegavle med kirkeværgeindskrifter (nu umalet eg), der menes at stamme fra Fole kirke, er fra †Gramgård overflyttet til kirken og opstillet under pulpituret. *Orglet* har fået mindre orgelhus og nye piber i facaden.

Pag. 798, linie 1 f. n. Tilføj: Ifølge kirkeregnskaberne måtte kirken tre gange anskaffe et †*altersæt* af tin, 1658 efter at polakkerne var brudt ind i kirken og havde røvet den lille sølvkalk og disk med messeklæder og alterduge, 1659 efter »de kejserliges« plyndringer og endnu eet samme år efter en ny udplyndring af sognet (LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Arkidiakonats kirkergsk. for Tørninglen 1625—80, div. år).

Pag. 799, linie 6 f. o. stagen siges at stamme fra, læs: stagen siges fejlagtigt at stamme fra.

Pag. 802, linie 7 f. n. 1325, læs: 1318.

Pag. 806, linie 11—12 f. n. 1512, læs: 1572.

†S. *Thøgers kirke i Endrupskov*. Pag. 811, linie 14 f. n. 1767/68); tilføj: Kirken, der andetsteds benævnes »Santoger«, synes at have eksisteret 1528, men omtales 1575 som afbrudt (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc.

III. 1575—76, cap. XXII, nr. 50 og IV. 1575—79).

Fole. Pag. 822, linie 3 f. o. Tilføj: *Prædikestolen* er 1961 istandsat ved P. Kr. Andersen (indberetn. 1961); underbaldakinen er rekonstrueret ved hjælp af bevarede dele på loftet, og 1652-stafferingen, med overvejende røde farver og en del forgyldning, er fremkaldt og udbedret. Opgangen er ændret ved arkitekt Rolf Graae.

Pag. 823, linie 4 f. n. *Gravsten*. 1) Tilføj: (?) Romansk, af lysgrå granit, med ret ujævn overflade, 195x65—40 cm, med et lille, latinsk kors indhugget foroven; i østdiget. Meddelt af provst Filtenborg 1957.

Toftlund. Pag. 836, linie 3 f. n. *Alterstager*, barokke, 1625—50, læs: *Alterstager*, købt 1707 for 28 mk. (LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Arkidiakonats kirkergsk. for Tørninglen 1704—20, div. år).

Branderup. Pag. 852, linie 3—4 f. o. Om †*loftsmalerier*. I forbindelse med restaureringen 1952 blev der til Nationalmuseet indbragt stumper af malede

Branderup. Loftsmaleri (p. 2629).

N. J. Termansen 1962

brædder, som 1962 er konserveret. 1) Nogle korte brædder, der har ligget på oversiden af et bjælkeloft, har en dekoration, som hører sammen med den, der findes på skibets ene bevarede loftsbjælke (genanvendt i tårnet). Foruden den gule eller snarere orange farve er der benyttet blå og blågrønt. Dekorationen består af sene renæssancekartoucher og store, elegant tegnede blomsterbuketter med blågrønne og orange kronblade; kartoucherne har tilsyneladende dannede ramme omkring buketterne. 2) Nogle lange brædder, hvis malede sider angiver en bjælkeafstand på 1,6 m; disse brædder kan derfor næppe stamme fra et loft, men muligvis fra undersiden af et *pulpitur*, måske det p. 860 omtalte fra 1724, der maledes 1729 af Niels maler. Dekorationen på disse er barokt løvværk med store ranker og blade malet i rødt og sort direkte på træet (afb. p. 2629).

Agerskov. Pag. 865, sidste linie. Tilføj: *Bovlund kirke* i Agerskov sogn er opført 1896 (bygmester Andreas Bentsen, Vallekilde) for en grundtvigiansk frimenighed.

Pag. 871, linie 6 f. n. 1850⁷ eller før, læs: 1817, af tømrer Niels Møller (LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Bispesager. Indkomne breve fra Ribe amts søndre provsti 1813—18).

Pag. 873 ff. En del af *inventaret* restaureredes 1959 af P. Kr. Andersen (indberetn. 1959—60). Ved *Altertavlens* istandsættelse blev gjort nogle iagttagelser, som kan supplere og revidere beskrivelsen p. 873 ff. Som støtte for tavlen bagpå er bevaret nogle høje bjælker, der rensedes for flere lag hvidtekalk; på den nordre fandtes en skåret indskrift: »1630 er det alter fl[yt]«; dette arstal kan muligvis knyttes til anbringelsen af den kvartrunde postamentbjælke, der p. 874 er omtalt som flyttet ned under postamentet. Nogle iagttagelser vedrørende dette partis bagklædning samt nogle profilled under bjælken synes imidlertid at vise, at anbringelsen er oprindelig. Topstykkets balustersøjler synes ligeledes

rigtigt vendt, således som vist på fig. 9. Ved rensning af stafferingen opda- gedes, at der under årstallet 1763 på søndre storvinge fandtes årstallet »1719«, hvorfor vingernes datering må rykkes tilbage til dette år. Den fremdragne staffering herpå var rødt og rødbrunt bladværk, svarende til tavlens øvrige farvelag, fra 1700-tallet, der udbedredes; en yngre hvidmaling på storsøjlerne erstattedes af en nyforgyldning, efter oprindelige spor. Under malerierne kon- stateredes enkelte rester af de oprindelige renæssancemalerier. — De to figur- grupper fra den gotiske *†fløjaltertavle* (p. 876) rensedes for den hvide farve, og en staffering, direkte på træet, svarende til altertavlens, med rødt, blå, hvidt, lidt blåviolet samt noget sølv og guld, afdækkedes. Opsat på korets nordvæg. — De tre figurer fra en anden *†fløjaltertavle* (p. 877) skal ifølge P. Kr. Andersen, efter oplysning fra en 92-årig mand i sognet, K. P. Roager, stamme fra Løjt kirke (?).

Pag. 878, linie 3 f. n. Tilføj: En *alterstage*, fra o. 1650, 45 cm høj, fandtes 1960 på kirkegården i 90 cm.s dybde; muligvis er stagen blevet skjult i jorden i de urolige krigsår ligesom de p. 865 omtalte fundne mønter fra samme tid.

Pag. 879, linie 2 f. o. Tilføj: Klokkerne er nu blevet ophængt i korgavlens blændede nordvindue.

Pag. 880, linie 18 f. o. Tilføj: Krucifiksets eneste ældre farvelag, antagelig stammende fra 1770, er afdækket: forgyldt lændeklæde, med sølv på indersiden, lysere brunt på korset; bogstaverne opforgyldtes.

Bevtoft. Pag. 888, linie 3 f. n. Tilføj: På Johs. Mejers kort (udg. af N. E. Nørlund, III, 1942, p. 53) nævnes »vestigia einer kirchen« (»spor af en kirke«) på Neder Jerstal mark, muligvis identisk med *†Arwath* kirke i Barved syssel, nævnt i *Registrum capituli Slesvicensis*. S. R. D. VI, 574 ff. Oplyst af pastor H. Hejselbjerg Paulsen.

Pag. 894, linie 3 f. o. Tilføj: El-varme indlagt 1957.

Pag. 905. Tilføj nyt afsnit efter linie 3 f. n.: *†Gravsten* 1569. Hr. Jørgen Wulff (Georgius Lupinus), d. anden søndag efter helligtrekonger [16. jan.] 1569. Be- gravelsen fandtes neden for prædikestolen. (Jfr. Olav Christensen, i SJyM. 28. årg., 1952, p. 124).

Tislund. Pag. 907, linie 8 f. o. middelalderen. Tilføj: Af et brev af 5. febr. 1542 fremgår, at Tislund og Bevtoft havde fælles præst. (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. I. 1545—78. Cap. XXII, nr. 23).

Pag. 908, linie 14 f. n. Tilføj: Et fritstående klokkehus af træ er 1958 opført af arkitekt Esben Klint.

Pag. 920, linie 5 f. n. Tilføj: En klokke, anskaffet 1958, er ophængt i det samtidigt opførte, fritstående klokkehus.

Pag. 922, linie 6 f. n., triumfgavl, læs: korgavl.

Til register over Haderslev amt (pag. 923). S. Gertruds kapel, læs: *†S. Gertruds*

kapel. †Haderslevhus Slotskapel, læs: †Haderslevhus (Hansborg) Slotskapel. Helligåndskloster(?), læs: †Helligåndskloster(?). Stepping, læs: Stepping. Endvidere tilføjes: Årø kapel p. 475. Haderslev, Evangelisk-luthersk frikirke p. 233, samme, Kristuskirken p. 233, samme, S. Marie p. 233. †Hillund(?) p. 690. Over-Lerte p. 573. Rødding frimenighedskirke p. 704.

TØNDER AMT

Pag. 958, linie 14 f. n. (Røje 2840), læs: (Røje 2844).

Pag. 959, billedunderskriften. (p. 946), læs: (p. 958).

Pag. 966, linie 4 f. o. (Dronninglund hrd.), læs: (Løve hrd.).

Pag. 968, billedunderskriften, b—c fra 1582, læs: 1586.

Pag. 982, linie 18 f. n. *Interiør af kirken*. Ifølge meddelelse fra pastor H. Magle findes Meidenbauers maleri ikke i kirkemuseet, der derimod ejer et interiørmaleri af Tønder kirke, vistnok af Carl Tønder, fra 1937.

Pag. 983, billedunderskriften. Præsterækketavle 1697 (p. 980), læs: Præsterækketavle, formentlig opsat 1686—91 (jfr. p. 981).

Pag. 1006, linie 20 f. o. ælde. Ang. tilskrivning til Jürgen Ovens, hos Harry Schmidt, i Festschr. Flensburg 1928, p. 170 f., se Kunsthist. oversigt: Tavlemaleri og staffering.

Pag. 1011, linie 9 f. o. kisteplade nr. 11, læs: 10.

Pag. 1016, i afsnittet Kilder og Henvisninger, linie 14 f. o. *Tønder amtsarkiv* CV. 12, læs: C VI 2.

Tønder †S. Nicolai. Pag. 1022, linie 9 f. o. og kort efter [1530] må kirken være nedbrudt. Tilføj: Kirken nævnes endnu 1521—43 (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. cap. XXII, nr. 18. IV. 1575—79).

Tønder †S. Laurentii kirke. Pag. 1022, linie 16 f. n., og først 1729, ... ansattes en tredje, dansk præst¹¹. Tilføj: Dog bekræfter Peder Pallisøn, præst til Janderup i Ribe stift, i brev af 18. juli 1572, at han for ca. 24 år siden blev indsat udi »Lill Tønder, for en Danske Predicker att skulle were«, og det samme gjaldt hans forgænger, Tyge Tygesen, der var kaldet fem år tidligere. (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. cap. XXII, nr. 37).

Højer. Pag. 1025, linie 4 f. o. Tilføj et nyt afsnit: Et alter viet S. Fabian og S. Sebastian (jfr. altertavlefigurer p. 1032) omtales i et brev af 5. jan. 1527 fra Ribe-ærkedegnen Claus Giordtze (RA. Hansborg C 27. Forskellige sager, læg 15. Sager vedr. kirkerne i Haderslev amt). — Linie 7 f. o. patronatsforholdene. Tilføj: Kongens patronatsret blev bestridt af hertug Hans, jfr. tingsvidne af 30. aug. 1571 samt de fyrstelige sagføreres svar af 3. dec. 1575 (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. III. 1575—76. cap. XXII, nr. 22, 37 og 33).

Pag. 1036, linie 18 f. n. IA, læs: IR, muligvis for Jacob Reimer I (S. Schoubye: Guld- og sølvmedlemærker fra Tønder og Tønderegnet, Tønder 1958, p. 10); jfr. Burkal p. 1634. — Linie 20 f. n. 1750-75, læs: 1600'rnes slutning.

Pag. 1043, linie 7 f. o. *Ligbårer*. De her beskrevne ligbårer, omtalt som forsvundne, findes endnu. Den ene, med indskriften: »Ruttebüll — Herr lehre uns bedenken, dass wir sterben müssen — Anno 1696«, er 3,47 m lang og smykket med englehoveder og akantusblade på håndtag, ben og brættet mellem bærestængerne; den anden, der er 3,45 m lang, er uden indskrift og udsmykning. Regge er anbragt i ligkapellet og anvendes stadig. Oplyst af sognepræst M. Rarford.

Pag. 1048, linie 2 f. o. fundamentsten. Tilføj: En usigneret blyantstegning af en munkestens- og en markstensgrav med vedføjede mål: begge ca. 230 cm lange og ca. 60 cm brede, findes i NM.s arkiv. — Linie 4 f. o. i samme have. Tilføj: Denne *kiste* (afb. p. 2783) er 1958 overflyttet til Tønder kirkemuseum og er ved samme lejlighed blevet befriet for det 1—2 cm tykke lag cement, der har dækket dens indvendige sider. Den svarer til en stor gruppe romanske sarkofager syd for grænsen (Kunstdenkm. Kr. Südtondern p. 21 og Kr. Husum p. 14) og er som disse af rød sandsten, men kun svagt trapezformet, 199—201 cm lang X72—64 cm bred samt 33 cm høj foroven og 36 cm forneden; de ret medtagne og delvis revnede vægges tykkelse er ca. 8,5—9 cm. På den heraldisk venstre langside ses udvendig, ca. 10 cm fra fodenden et sandsynligvis oprindeligt, streghugget hammerkors, 15 cm højt og 13 cm bredt. Sekundære, men dog af gammel dato er versalerne »M K« midt på samme side.

Løgum klosterkirke. Pag. 1051, linie 5 f. n. Tilføj: I en supplikation 1840 meddeles, at »die Kunnemoes Kirche« blev brudt ned efter reformationen og indbyggerne lagt til Abild. (RA. Rtk. Ekspeditionskontoret f. slesv. sager 1841—48. F. 46. Journalsager vedr. Løgumkloster kirke 1845—46). Det turde i betragtning af kildens sene dato være mere end tvivlsomt, om stedsnavnet Kunne-mose (også Koldemose) kirke hentyder til en kirke.

Pag. 1109, linie 6 f. n. Feldsted, læs: Felsted.

Pag. 1111, linie 11 f. n. et hjemligt arbejde. Tilføj: Knut Rerg antager staven for norsk (Kunst og Kultur, 1957, p. 225 ff.).

Pag. 1118, linie 13 f. n. Råde stol og, læs: Råde font og.

Pag. 1122, linie 13 f. n. med 25 stemmer²⁹. Tilføj: 1962 er der givet tilladelse til opstilling af et nyt orgel ved Karen og Ebbe Clemmensen. — Over linie 5 f. n. Tilføj: *Pengeblok*, ottekantet, 1770 beslået med lire korte og fire lange jernbånd (kun eet bevaret), tre ringe og et stort låg³⁸; med store sømhoveder er angivet årstallet »A(nno) 1770«. Ved nordre korsarms vestvæg.

Hviding. Pag. 1133 ff. Kirken står foran en hovedrestauration (arkitekt Rolf Graae), hvorunder er planlagt centralvarme, restaurering af inventaret samt

Ingemann Arthur Nielsen 1961

Rejsby. Malede loftbrædder fra korets $\uparrow$ loft (p. 2633 f.).

anskaffelse af nyt orgel. — I forbindelse hermed vil ti stolestade gavle og -låger blive overflyttet fra Brons (sml. p. 1234 med tilføjelser p. 2635).

Pag. 1135, fig. 3. Klicheen er spejlvendt.

Rejsby. Pag. 1153—1166. Kirken har 1961—62 gennemgået en hovedindsættelse (ark. Rolf Graae), hvorunder el-varme er indlagt. Ved gravninger i gulvet fandtes 15 *mønter*, den ældste fra Valdemar II., Ribe. — Romansk murværk står med glittet ryg fuger; nordvindues lysningskant er af tuf, og kileformede sten af samme materiale er brugt i stikket. Alle fundamenter i den stærkt forfaldne bygning måtte understøbes og sydsiden skalmures. Det blev fastslået, at skibets *syddør* er rundbuet udvendig og fladbuet indvendig, samt at *apsiden* formentlig allerede i middelalderen afløstes af en *korforlængelse*, hvoraf rester er bevaret i nord, mens den østre og søndre mur stort set er fornyet henholdsvis 1761 og 1892 (kronik). Indvendig i nordmuren er der afdækket en niche med tagformet overdækning samt en brudt skabsniche (hvor det nedenfor omtalte jerngitter er indsat). I *tårnets* nord- og sydvæg er der afdækket to gange to tvillingdelte nicher med fladbuer på konsol og med smalle lysspalter; i vestvæggen, på hver side af den yngre vestindgang, ses rester af to lignende blændinger.

Loftsmalerier. Da korets loft 1892 blev gipset, fjernedes det malede loft fra 1824, som fandtes under bjælkerne; det havde ifølge kronikken engle samt indskriften: Sursum Corda (opløft eders hjerter). Det nye underloft er udsmykket af maleren Mogens Jørgensen. Enkelte brædder fra et loft på korbjælkernes

overside, malet 1758—59 med sky lignende rocailler på blå bund (afb. p. 2633) samt dele fra skibets 1803 bemalede loft er opsat som loftsbrædder i våbenhuset. Sidstnævnte brædder er udtaget ved den snedkermæssige istandsættelse, der fulgtes af en konservering ved kirkemaler Einar V. Jensen.

I våbenhuset blev der i det ene hjørne afdækket en *kalkkule*, og i gulvbelægningen henlagdes nogle *graustensstumper*, der i en lang periode har tjent som nummerpæle på gravstederne. — *Køreporten* i syd blev i forbindelse med en ommuring af pillerne (i gammel form) udvidet 25 cm.

Kalkmalerier. Under arbejdet blev der afdækket malerier fra forskellige perioder, men på grund af de løse pudslag blev kun partiet omkring norddøren og en roset i tårnet konserveret (sml. ndf.). 1) *Sengotiske* var syv eller otte afblegede, oprindelig rødbrune, i berapningen indridsede rosetter med lancet- eller hvirvelblade; på den søndre halvdel af triumfmurens vestside. — 2) *Fra 1500'ernes slutning* fandtes forskellige ornamenter. På triumfmurens vestside: langs med korbuen en bort med sparrer i vekslende sort, hvidt og rødt samt sideløbende småduske; omtrent i knæhøjde en spidsbuetunget dekoration, fra hvis buetunger en sparremærket stav strakte sig ned til gulvet. Endvidere et 15 cm højt »I H (S)« med kraftige sorte typer, samt under søndre korbuekragsten svage spor af lysrøde kvaster. Om den brudte åbning til prædikestolsopgangen kantstriber i sort og rødt samt sideløbende småduske. I skibet, på hver side af norddøren, findes fragmenter af en dekoration i sort og rødbrunt. En pilasterbåret trekantgavl med små bladduske og med firdelte, bladsmykkede »kuglevaser« på hver side af gavlen. Over døren en kanttribet bort med tre-fligede blade, der på korte stængler skyder op fra den nedre kantstribe; prikket bund. På skibets nordvæg, 1,57 m fra gulvet, endvidere brudstykker af sorte bogstaver eller tegn. — Endelig iagttoges rester af en formentlig tysk frakturindskrift(?) i bladramme, fra o. 1900, på korbuens nordvange (indberetn. ved Egmont Lind 1961).

Inventar. Pag. 1156 ff. Hovedparten af inventaret blev ved den ovennævnte hovedrestauration snedkermæssigt istandsat og ældre farver fremkaldt og konserveret (kirkemaler Einar V. Jensen). *Knæleskammel* i empire, opstillet ved altret. *Døbefont* og *fontehimmel* flyttedes til skibets nordøsthjørne, *stoleværket* ændredes og nymalede. Fra prædikestolens underbaldakin fremdroges nogle brædestumper med ungrenæssance-udstyr, kvindehoved med pibekrave, symmetrisk planteslyng, vel fra kirkens ældste stolestadesæt. *Degnestolen* fjernedes; dens rygpanel (fra en ældre degnestol) ophængtes på korets sydvæg, et andet stykke bag altertavlen, mens døren fandt anvendelse foran målerskabet i tårnrummet. Det tidligere *dåbsfad* er nu i sakristiet, det ældre kobberfad i fonten. Et nyere *kirkeskib* ophængtes under pulpituret.

Fra Flensborg bymuseum udleveredes de to p. 1159 omtalte gotiske figurer

samt det p. 1161 beskrevne krucifiks (fig. 7—9). *Maria med barnet* opsattes på korets nordvæg, *Anna selvtredie*, med gammel staffering i blåt, rødt og hvidt, på skibets vestvæg, og krucifikset på korets vestvæg. Alle sekundære farver fjernedes. Endvidere udleveredes en *hatteknage* af smedjærn og et dito gitter fra et *middelalderligt skab*; det indsattes, indfattet i en træramme, i den ovennævnte niche i korets nordmur, måske dets oprindelige plads. *Epitafiet* med det indsatte *alabastrelief* er ophængt på skibets nordvæg, og en ny kobberplade med ny indskrift er lagt oven på den gamle. Et stykke af en *gravramme* fremkom i en kalkkule i våbenhuset, i hvis gulv de ovenfor omtalte gravstedsstolper blev nedlagt; her er også gravrammen opsat. Det ca. 130 cm lange og 13,5 cm brede stykke er af eg, med fals på indersiden (for brædder) og en versalindskrift, der er fyldt med beg: ». .fordum prest til Reisby, som..«; stykket stammer antagelig fra et af de som 1) eller 2) beskrevne †gravrammer (p. 1165). *Gravsten* nr. 8 og 10, der lå som trinsten til sakristiet, er nu henlagt i våbenhusets gulv.

Roager. Pag. 1172, linie 7 f. n. skiver, læs: ruder. — Linie 2 f. n. Haldtmann, læs: D. Oidtmann.

Pag. 1173, linie 7 f. o. brungul med, læs: ligesom dalmatica, der har.

Spandet. Pag. 1183—93. En hovedistandsættelse ved arkitekterne Rolf Graae og Sv. Aa. Aakjær er under forberedelse.

Pag. 1188, linie 3 f. n. *Alterstager* o. 1625—50, svarende til Toftlund (Haderslev amt p. 836), læs: *Alterstager* købt 1706, svarende til Toftlund 1707 (Haderslev amt p. 836 og tilføjelser p. 2628). — Sidste linie og pag. 1189, linie 1 f. o. Hvis det drejer sig om kirkens nuværende stager, må de være købt »brugt«. Sætningen udgår, da nygennemgåede rgsk. for Toftlund har sandsynliggjort 1706-dateringen.

Højrup. Pag. 1198, linie 5 f. n. Anno 1652. Tilføj: og Matias Petri Rostock.

Pag. 1201, linie 9 f. o. Tilføj: Fonten, der har museumsnummer 3968 og svarer til Egen (Sø. 2530), kan ifølge opgivelse fra Flensborg bymuseum muligvis stamme fra Arrild (Tø. 1273).

Brøns. Pag. 1232, linie 11 f. n. spejlmonogrammer: C 6 og M L, læs: C 6 og S M (Sophie Magdalene).

Pag. 1233, linie 19 f. o. det oprindelige kors. Tilføj: 1639 hentedes et stort *krucifiks fra Brøns kirke til Mjolden (jfr. p. 1451 med tilføjelse p. 2639).

Pag. 1234. *Stoleværket*. I forbindelse med indlægning af nyt varmeanlæg (ark. Rolf Graae) er hver stol gjort ca. 15 cm bredere end forhen; øgningen er sket på begge sider af hver låge. I skibets nordøstre hjørne er rækken af stolegavle og låger ført igennem som fontelukkelse. 10 tiloversblevne gavle og låger vil blive flyttet til Hviding (p. 1133 ff.).

Pag. 1235. *Kirkekiste 1*) er istandsat i Nationalmuseet.

Pag. 1237, linie 8 f. n. †*Klokker*. Tilføj: 1566 anskaffedes en klokke for om-
trent 400 mk. lybsk (RA. Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. I.
1545—73. Læg: Gem. Archiv XXII, nr. 6. Kirkegsk. for Haderslev og Ter-
ning amter 1544—70).

Skærbæk. Pag. 1248, linie 9 f. o. efter *præstedør*. Tilføj: (fig. 4).

Pag. 1252, linie 6 f. n. Henrich Bötticher, læs: Henrich Bötticher¹¹.

Pag. 1257, linie 5 f. n. (fig. 11., læs: (fig. 11)).

Arrild. Pag. 1278, efter gravsten 3), tilføj nyt afsnit: 3a) O. 1795. »P. Iessens
eeneste søn af Roost«, Christian, f. i Roost 28. aug. 1773, d. sammesteds 28.
nov. 1795, 22 år og 3 mdr. Grå kalksten, 187 x 125 cm, med slidte reliefversaler
og -kursiv i rektangulær ramme, i hjørnerne brudt af primitive englehoveder
inden for cirkel; langs siderne spinkle volutblade og foroven stort englehoved,
forneden rose i fladrundbue. Svarende til Hviding nr. 8 (p. 1150) og Visby nr.
6 (p. 1366). På kirkegården.

Møgeltønder. Pag. 1309, billedunderskriften, fig. 10—11. 12, læs: 10.

Pag. 1314, linie 6 f. o. dåben¹³. Tilføj: *Dåbskande* af tin, 30 cm høj, uden
stempler, ganske svarende til Daler (p. 1345). I præstegården.

Daler. Pag. 1337, linie 6 f. n. kongerigske enklaver). Tilføj: 1570 havde Daler
fælles præst, Hannes Brun, med Visby; jfr. p. 1352 (Brev 16. okt. 1570, i RA.
Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. III 1575—76. cap. XXII, nr. 37).

Visby. Pag. 1352, linie 7 f. o. kaldsretten. Tilføj: 1570 havde kirken fælles
præst, Hannes Brun, med Daler; jfr. p. 1337 (Brev af 16. okt. 1570, i RA.
Hansborg D. 40. Sager vedr. stridigheder etc. III 1575—76. cap. XXII, nr. 37).

Pag. 1360, efter linie 10 f. n. Tilføj nyt afsnit: *Vievandskar?* (afbildet p.
2765), romansk, af grovkornet granit, 18—19,5 cm højt, ca. 18 cm i indre og
28—29 cm i ydre tv. og med en 10,5 cm dyb udhuling med afløbshul; under
bunden en lille, rund platte, der antagelig angiver, at karret har været
placeret på en fod, sandsynligvis nær væggen, da den ene side er ret groft
hugget. Karret smykkes af fire kraftigt fremspringende hoveder, de to mod-
stående på løvekroppe i lavt relief; den ene løve lægger halen hen over ryggen,
den andens hale er snoet ind mellem benene. Mellem de to løver et sym-
metrisk slyng bestående af to slanger med udstikkende tunger og haler en-
dende i 8-tal. På den grofthugne side en sekundær indhugning: »1678« over
»MIA«. Fandtes tidligere i haven hos gårdejer Niels Lund, Normark, Visby
sogn, men siden 1962 i Nationalmuseet.

Pag. 1362, linie 13 f. o. og scepter. Tilføj: En *Merkur-figur, med kappe
slynget om kroppen og stav i højre hånd, der tidligere stod på konsollen nær-
mest væggen, mod øst, findes nu i Nationalmuseet.

Emmerlev. Pag. 1369 ff. En »Sognekrønike for Emmerlef Sogn«, I, 1855 ff.
(afskrift i Emmerlev sognebibliotek) giver p. 145 ff. yderligere følgende oplys-

ninger om kirkens tilstand 1856—57: Vedr. *bygningen*: På nordsiden fandtes mellem våbenhus og sakristi opgangen til »buret«, en forstue med dør i vest og trappe op til den lukkede stol (sml. ndf.). 1854 blev gulvene fornyet og gravstenene her fjernet. En *†vindfløj* på tårnet havde årstallet 1791 samt bogstaverne »O D GR v S« (Otto Didrik, Graf von Schack).

Vedr. *inventaret*: P. 1378. *†Lysehylde*, opsat o. 1850, med drejede og malede træstokke, hvorpå anbragt *†lyseskjolde*; på nordre korvæg. *†Alterskranke*, strækende sig i en syvkantet bue fra *†præste-* til *†degnestol*, bestående af marmorerede småsøjler. *Døbefonten* stod i koret, mod syd. *Dåbskande* nr. 2 er sikkert identisk med den o. 1847 anskaffede tinkande beregnet til kirkevinen. *†Fontehimmelen* bestod af »Billedskærerarbejde, prydet med Englehoveder«; inde i låget stod »Billedet af Døberen og Kristus«. Tre rækker indskrifter med forgyldte bogstaver: øverst Matth. III, »Denne er min elskelige søn« etc., længere nede: »Lader de små børn komme« etc. og nederst: Marc. XVI, »Hvo som tror« etc. Ophængt i jernkæde gennem hvælvingen og fæstnet til en hejsebom. *†Prædikestolshimlen* var prydet med blå vaser og andet træskærerarbejde; forgyldt hængedue. Indskrift med forgyldte versaler fra Matth. 10, »non vos estis« etc. *†Stolesættet* (p. 1380), delvis fornyet 1684, havde døre ved alle stole, gavlplaner med trekantet afslutning, der afsavedes 1849, og kun mandsstolene træ-læn. På mandsstol nr. 21 var udskåret: »Jens Clavsen Em.« og på nr. 22 »Andres Boesen Hg.«. *†Præstestol*, ved alterets nordside, »indhegnet ved Panelværk, hvis øvre Del er Gitterværk«. Døre mod syd og vest; i sidstnævnte var indskåret på gitterværkets nedre kant: »16 H. C. C. 5 ?«, antagelig for sognepræsten, hr. Claus Clausen 165? — *†Degnestol*, ved alterets sydside, med dør mod vest. *†Pulpituret* strakte sig langs hele kirkens nordside, også ind i tårnet, og støttedes af ni marmorerede træsøjler; over opgangen til »fruentimmerloftet« (se ndf.) stod årstallet 1704, hvilket synes at tyde på, at det var denne del og ikke tårnpulpituret, der opførtes dette år. Hele pulpituret var delt i fire afdelinger: 1) »Burets« forstueloft, længst mod øst i koret, forhen en del af orgelloftet, hvortil en trappe førte op fra koret, 2) »Buret«, lukket foroven ved et bueformet loft; særskilt udgangsdør samt skydevinduer i søndre og vestre træ-væg. Det skal være bygget af Peter Petersen, farver i Kjærgård, tilhørte siden delefoged Christian Tydsk sammesteds, senere dennes slægting Peter Tydsk i Brede sogn, og ejedes 1857 af gårdmand Mikkell Clausen på Svanstrup, Brede sogn. 3) »Fruentimmerloftet«, i skibet, med opgang fra indgangsdøren; bænken anbragt »amfiteatralsk«. 4) »Mandfolkeloftet«, adskilt fra forrige ved en træ-væg. *†Orgelloftet* (se ovfr.) har strakt sig tværs over korets vestre hvælvfag; nedbrudt 1805/6. Foruden den omtalte *ligbåre* fandtes endnu en, sortmalet, indrettet til at bæres på skuldrene.

†Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1824. Skibskaptajn, husmand og legatstifte-

ren Hans Nissen af Sønder-Sejerslev, d. 28. okt. 1824. Hvid gravsten i sort træramme; på nordsiden. 2) O. 1826(?). Legatstifterne Christen Pedersen Winter, Emmerlev, d. 19. dec. 1826, og hustru Maren Winter, d. 15. marts 1834. Granitblok med indlagt marmorplade; på sydsiden.

Kirkegårdens inddeling er belyst ved et kort; i sydvesthjørnet, kaldet »Taterhjørnet«, er Emmerlevs fattige begravet. Der fandtes to »forhøjede« begravelsessteder: 1) i nordvesthjørnet, tilhørende Søndergård, mod øst og syd indhegnet af et stendige, og 2) i sydøsthjørnet, sandsynligvis forhøjet af forhenv. deflegod Tydsk i Kjærgård, og indhegnet ved en stensætning. — Vedrørende kirkegården omtales i øvrigt den slemme uskik med den daglige færdsel tværs over gravene, så der dannedes gangstier. »Mange Grave baade indhegnede og fritliggende holdes rene for Græs og beplantes med Blomster; men den største Part giver endnu sin rige Afrøde af Græs, hvilket tilhører Præsten. ... 12 Begravelsessteder ere indhegnede, nemlig 3 ved Jerngitre, 2 ved Træ-Jerngitre og 7 ved Trægitre. Det første af de nu staaende Trægitre satte A. Lund, og det første Jerngitter staar omkring Hemgaards Gravsted siden 1842. . . . Saavidt vides er det ca. 30 Aar siden det første opretstaaende Mindesmærke sattes. For Tiden findes: a) liggende Gravminder: 29 gamle Rhinstene, 11 Granitstene, 9 Christiansfeldterstene, mest i Hammer, 5 Sandstene uden Marmorplader, 4 dito med Marmorplader, 1 Granitblok med Marmorplade og en stor Mængde større og mindre ubanede Stenblokke med Bogstaver paa. Fremdeles ligger udkastet af Kirken og denne tilhørende tvende Ligstene fra Gulvet og en Granitblok, som til 1854 dannede Dørtrinnet indenfor Indgangen fra Vaabenhuset i Kirken, b) Opstaaende: 24 Trækors og 1 Bræt, alle sortmalede, 2 Stenkors, et af Sandsten og 1 af Marmor, hvilende paa en Sandstensfod med Marmorplade, 6 Jernkors, 2 Gravstene, hvoraf den ene har en Marmorplade, 3 Sandstensmonumenter, med Marmorplader. Det første Stenkors er sat af A. Lund over sine Forældre, det første Jernkors af Anders H. Smidt over sin Kone, det første Monument af Madam Sørensen, født Lund, over sin Mand. Iblandt de liggende Gravminder har jeg glemt at anføre 18 Fliser uden Rammer«.

Hjerpsted. Pag. 1396, linie 4 f. n. Andersen, læs: Andresen.

Pag. 1400, linie 4 f. o. (aflev. fra Kiel) nr. 642, læs: (aflev. fra Kiel) C VI 2, nr. 642.

Ballum. Pag. 1402—1417. I forbindelse med en restaurering 1956 ff. (ved arkitekterne H. Mundt og Ebbe Clemmensen) er skibets støbejernsvinduer blevet udskiftet med vinduer af egetræ svarende til korets, og brystningerne forhøjet; nordre våbenhus er istandsat. — *Inventar.* Altersranken er fornyet, stolestaderne ændret og nordpulpituret rykket tilbage, så korbuen er frilagt; orglet er flyttet ind i midten af tårnrummet.

Pag. 1415, linie 8 f. o. tre sønner og fem døtre, læs: to sønner og tre døtre.

Pag. 1416, linie 18 f. n. laubærbladramme, læs: laurbærbladramme.

Pag. 1417, linie 22 f. o. .. på kobber). Tilføj: P. Kr. Andersen 1954 (undersøgelse af pulpiturefter og prædikestolsfelt) og Vitus Nielsen 1958 (forslag til istandsættelse af døbefont).

Rømø. Pag. 1426, linie 13 f. n. forgyldning³¹. Tilføj: Fonten er 1959 blevet rensset for kalk, cement og oliemaling og opstillet på nyt, muret fundament (indberetn. 1959 af Vitus Nielsen).

Pag. 1430, linie 9 f. o. snart er gjort større, snart mindre. Tilføj: 1781 fik præsten tilladelse til at udvide sin stol og lukke den med fjæle (afskrift efter Fr. Hansens privatarkiv, Tagholm, i Nationalmuseets 3. afd. top. nr. 3111).

Pag. 1434, linie 4 f. o. navnene. Tilføj: Epitafiet er 1959 blevet rensset og restaureret af billedhugger Vitus Nielsen (indberetn. 1959). — Linie 7 f. o. *Gravsten*. Tilføj: Kirken påtænker 1961 en opstilling af gravstenene op ad kirkegårdens nordmur, der i denne forbindelse agtes forhøjet.

Mjolden. Pag. 1452, linie 1—2 f. o. 1639 omtales en opmaling²². Tilføj: Denne foretoges, efter at krucifikset samme år var hentet fra Brøns kirke (note 22, p. 1457).

Pag. 1456, linie 2 f. n. 1769, Højt 1785, læs: nr. 9 1810, Højt nr. 2 1781.

Brede. Pag. 1492, linie 8 f. o. Povl Nannsen (Bøje p. 413), læs: Povl Nommensen (Bøje p. 413); jfr. S. Schoubye: Guld- og sølvmedemærker fra Tønder og Tønderegnet, Tønder 1958, nr. 15. — Linie 8 f. n. gik tværs over koret. En stump af en skranke . . . læs: var halvcirkelformet. Hele Skranken . . . — Ifølge meddelelse fra provst J. Holdt gik denne skranke tværs over koret med tilslutning til et »bur« i nordsiden. — Linie 7 f. n. på loftet. Tilføj: En *nadver-skammel* til altergæster, enkel og slidt, er 1950—51 hentet ned fra loftet, malet og anbragt i tårnrummet. Meddelt af provst J. Holdt.

Pag. 1495, nyt afsnit efter linie 16 f. o.: En *trækiste*, 180x69x60 cm, er ifølge meddelelse fra provst J. Holdt anbragt på loftet.

Pag. 1497, linie 5 f. o. Tilføj: Et nyt orgel er 1961 bestilt hos Marcussen og søn, Åbenrå. — Linie 7 f. n. nyere, læs: fra 1899.

Pag. 1498, linie 2 f. o. Bag orglet. Tilføj: Siden 1955 på skibets sydvæg.

Pag. 1500, tilføj nyt afsnit efter linie 16 f. o.: En *kiste*, romansk, svarende til Højer (tilføjelser p. 2632), men af granit, trapezformet, 216x74—55 cm, højde ved hovedenden 47 cm og 10 cm tyk, er 1961 overflyttet til kirkegården, fra .Jef Hansens gård, Brede Vestergård, hvor den tidligere har tjent som vandtrug for kreaturerne.

Døstrup. Pag. 1518, linie 4 f. o. og linie 5 f. o. L. F. Beseler, læs: I. F. Beseler.

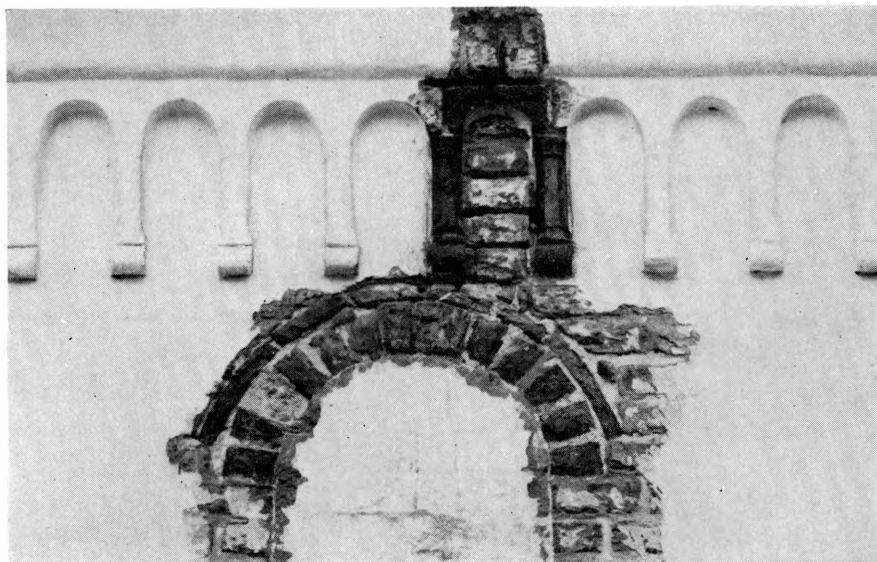

E. M. 1959

Nørre-Løgum. Munkesten med runeindskriften: t i h l s t e n , dvs. teglsten (p. 2641).

Nørre-Løgum. Pag. 1523—1540. I årene 1959—61 gennemførtes en hovedistandsættelse (arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas). Derved blev der mulighed for at gennemføre nogle bygningsarkæologiske undersøgelser til belysning af *kirkens alder* (sml. p. 1525). På baggrund af resultaterne (sml. ndf.) må man slutte, at kirken snarere hører hjemme i slutningen af 1100'rne end i 1200'nes midte, og dette modsiges ikke af runeformerne på den nedenfor omtalte munkesten. — I altertavlens predella samt ved gravning af varmekanaler i kor og skib er der fundet ialt 27 mønter, fra Erik Glipping, Roskilde, til Frederik IX, 1949. *Fundamentet* (under korets nordøsthjørne) består kun af små marksten og jord nedkastet i en 70 cm dyb grøft. Korets nordmur ligesom formentlig resten af den oprindelige bygning er udført som *fuld mur* med vandret gennemløbende lejefuger i hele murtykkelsen; i murens indre er der benyttet sten af ringere kvalitet end i façaden (ujævnt brændte og skæve eller krumme sten). Indvendig i skibets nordmur, hvor skiftegangen kunde undersøges, var den i uregelmæssigt munkeforbandt (snart een, snart tre løbere), og stenformaterne (26—26,5—27x12—12,5x8—8,5 cm) lidt større end i syd-murens yderside (p. 1525); dette forhold har rimeligvis sin forklaring i, at den til façaden anvendte sten er brændt noget hårdere end sten til indvendig brug. Riffelhugne sten sås ikke i det stærkt forvitrede murværk.

Vedr. korets og skibets *gesimsfrise* gav undersøgelsen det resultat, at den p. 1526 gengivne tegning ved Heinrich Hansen ikke er helt korrekt: rundbuen er udsparet i een stor teglsten, hvori »stikket« er markeret med en før brændingen indridset streg (p. 2641). Frisens dværgsøjler synes alle at have været brunglaserede. — Ved afbankning af hvidtelag blev det fastslået, at korets øst-vindue og det midterste vindue i skibets nordside udvendig har et prydskitte af tynde, krumme løbere uden om halvstens-stikket. Kirkens syddør, der sidder i et udvendigt murfremspring, er genåbnet og våbenhuset taget i brug til sit formål. Under tærsklen i døren blev der afdækket en 127 cm lang granitsten,

Knud J. Krogh 1959

Nørre-Løgum. Gesimsfrise og vinduesstik på skibets nordmur (p. 2640).

der er kløvet på tre sider, hvoraf de to danner en ret vinkel; den er henlagt i den østlige vinkel mellem våbenhus og skib. En munkesten med *runeindskriften*: tihlsten, (afbildet p. 2640), blev 1960 udtaget af triumfbuens stik nær issepunktet, i den østre side. Runerne er indridset med en pind før brændingen. Denne sten og en formsten (fra en spindeltrappe?) er nu indmuret i våbenhusets væg.

Vedr. *vestforlængelsen* (p. 1527). Under arbejdet med at føre en varmekanal fra skib til tårn, blev der under tårnarkaden blottet rester af en *vestportal*, der må være samtidig med forlængelsen. Kun de tre nederste skifter af en halvstenssøjle i nord- og sydvangens lysning samt en tilstødende halvstens fals på østsiden af sidste var i behold. Det midterste skifte i begge halvsøjler var glaseret. Portalen, hvis lysning var 102 cm i bredden, er ret tidligt blevet til-muret og derefter helt dækket udvendig af en helstens forstærkningsmur, der forbinder rester af to samtidige støttestøtter mod gavlen, muligvis rejst i tilslutning til skibets overhængning. — Forlængelsens *fundament*, som blev undersøgt i nord, er af usædvanlig art: nederst i fundamentgrøften er der lagt få og små kampesten, derover et rulskifte og to fladskifter af munkesten og øverst et lag marksten.

Over portalens sydvange fandtes en *blystøbergrube*, ca. 50 cm i diameter og ca. 25 cm dyb. Den var hugget ned i murværket og dens sider foret med teglstensstumper og ler, der kun var relativt svagt brændt. I tårnummets nordvesthjørne fandtes en *kalkgrube* (eller -trug), 190x110 cm, som mod rummet

begrænses af en munkestensmur. I grubens vestre del fandtes endnu ren kalk. — I tårnets syddør, som er spidsbuet med vandret afdækket indre fals, er der indrettet målerskab. Kor og våbenhus har nu gulve af gule, håndstrøgne petringer, mens de gamle lerfliser er benyttet i skib og tårn sammen med gule sten og brædder (i stolene). (Museumsindberetninger ved Knud J. Krogh september 1959 og Johannes Hertz december 1960).

Kalkmalerier. På korets og skibets hvælv afdækkedes nogle kalkmalerier (indberetn. 1960 ved E. Lind), som er blevet genfremstillet af Olaf Hellvik; de svarer nøje til Højer fig. 4 (p. 1031). — I skibets østligste hvælvs nordre kappe er fremdraget en indskrift med minuskier (afbildet p. 2752): »Completu(m) est p(re)sens opus vigi(lia) ann(un)ciacio(n)is 1518« (»Fuldendt blev dette værk dagen før Marie Bebudelse 1518« [24. marts]). Under indskriften fandtes malet en (nu overhvidtet) hueklædt mand, der rækker tunge. Hvælvenes øvrige dekoration, i gråt og rødbrunt, er udført af den såkaldte »Liljemester« (jfr. p. 2749).

Inventar. *Alterbordsfor siden* er 1961 blevet konserveret, og den oprindelige kridtgrund og de sparsomme farverester, bl.a. rødt på rammestykkerne med neapelgule profiler er blevet fæstnet (indberetn. ved Verner Thomsen 1961). *Altartavlen* (p. 1531) er blevet ændret, så den nu fremtræder som en »gotisk« skabstavle (arkitekt Rolf Graae). De senere tilsatte vinger og predellaen er fjernet og ophængt i kirkens vestende; i stedet er anbragt ny predella og enkle, rektangulære fløje med spinkle gitre over apostelfigurene (fra pulpituret). Tavlen er nystafferet (af P. Kr. Andersen) svarende til midtskabets blå baggrundsmaling, hvorpå fandtes spor efter *†*figurer, der har stået uden for de bevarede figurgrupper. *Processionskrucifikset* står i blankt træ efter afrensning af alle senere farvelag; også den sekundære tornekrone er fjernet (indb. om forundersøgelse af N. J. Termansen 1960 og istandsættelse af Verner Thomsen 1960). *Korbuekrucifiks*, *prædikestol* og *pulpitur* er restaureret af P. Kr. Andersen (indb. 1961), det sidste med en rimeligvis oprindelig staffering, rød-hvid marmorering i fyldingerne, grønt og hvidt andre steder, mens prædike-stolens fremkaldte staffering står i rødt, grønt, blå og lidt guld. Tremmeværket ved opgangen er fjernet tillige med *degnestol* og *præstestol*. Stoleværket har fået fast ryg, salmenummertavlerne er afrenset, lysekronen fra 1749 istandsat (bronzestøber Rasmussen) og de to andre kroner ophængt på loftet.

Pag. 1527, linie 4 f. n. kalksten, læs: granitsten.

Pag. 1532. Vedr. **Figurer fra †sidealtre*, alle siden 1901 i Flensborg bymuseum. Ved oprensning af hvælvlommerne i forbindelse med kirkens sidste istandsættelse blev der fundet løse dele af to figurer. Det ene stykke, en velbevaret arm med hånd, kan bestemmes som hørende til *S. Laurentius* (?), og ud fra armens og håndens stilling må figurens formodede identificering med

denne helgen betragtes som bevist. Det andet stykke, håndled og håndflade fra en højre hånd, kan ikke med sikkerhed henføres til en bestemt af de øvrige omtalte figurer.

Pag. 1533, linie 5 f. o. *†*grupper, kongernes tilbedelse, fremstillingen i templet og Simeon samt andet, der solgtes 1880. Tilføj: Af de ovennævnte relietter findes tre: fødselen, kongernes tilbedelse og fremstillingen i templet (hvor Jesusbarnet mangler) i Breitenburg slotskapel, Holsten. Meddelt af Wilh. Johnsen, Eddelak, Holsten. Fremstillingen i templet er afbildet i kunsthistorisk oversigt p. 2845.

Abild. Pag. 1551, linie 5 f. n. Post, læs: Port.

Hostrup. Pag. 1567, linie 4 f. o. af brun og, læs: af brun eg.

Højst. Pag. 1579, linie 16 f. o. i bly. Tilføj: Kummen er blyforet, og foringen har indridset årstal 1616.

Pag. 1580, linie 5 f. o. nærstående. Tilføj: Ifølge kirkebogen opstillet 9. juli omtalte år, og 14. juli holdt præsten sin første prædiken derfra. — Linie 9 f. n. Tilføj: Kirken står 1961 foran anskaffelsen af et nyt orgel fra brødrene Bruhn, Åbenrå; *façaden* efter tegning af arkitekt Th. Havning. Det gamle pulpitur skal nedtages.

Pag. 1581, linie 14 f. n. 1752. Tilføj: Dette bekræftes af kirkebogen, der yderligere meddeler, at den store klokke var støbt i »Enckhuysen« 1562 af Michel Dibler og kom til kirken 1626, men revnede 1743. Den lille klokke var købt af sognefolkene i Tønder og bragt til kirken 14. juni 1625, hvilket år den tillige skulde være støbt; den faldt ned 1745. 1752 omstøbtes de i Hamborg, hvor de vejedes på rådsvægten; den store vejede 1194 pd. før og 1080 pd. efter omstøbningen, den lille 671 pd. før og 606 pd. efter. Den 4. aug. blev klokkerne bragt op i tårnet lige gennem hvælvet nede i kirken. Meddelt af landsarkivar P. Kr. Iversen, Åbenrå.

Rabsted. Pag. 1584, linie 4 f. o. om forholdene i middelalderen vides i øvrigt intet¹, læs: vides i øvrigt¹, at Babsted indtil 1300 havde fælles præst (boende i Egvad) med Bedsted, Hellevad og Egvad (Åbenrå amt p. 1718 ff.), men dette år blev Rabsted skilt ud og fik sin egen præst (Danske Atlas VII, 242 og Frode Gribsvad: Nogle spredte Træk af Hellevad og Egvad Sognes Historie, i »Vor Hjemstavns«, Åbenrå 1928, 3. hefte p. 244 (efter Niels Heldvad)).

Pag. 1589, linie 4 f. o. fyr. Tilføj: Våbenhusets tagværk er fornyet 1959. — Linie 7 f. o. sugfjæl. Tilføj: Korets østgavl er 1961 blevet rettet op ved hjælp af murankre (arkitekt V. Carstensen, Tønder).

Pag. 1605, linie 3 f. o. 1954 (NM). Tilføj: — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Vibeke Michelsen 1954. — Linie 10 f. o. et diakonat her. Tilføj: Se rettelse til teksten p. 1584.

Bylderup. Pag. 1615, linie 9 f. o. romansk, læs: gotisk.

Pag. 1618, linie 6 f. n. 1610 (Kr. Eiderstedt), læs: 1610 Oldenswort (Kr. Eiderstedt).

Pag. 1623, note 13 ... acta A XX. Tilføj: Det af Carsten Petersen omtalte brev 1637 omhandlende †træklokkestabelen findes i RA. Gottorp B 3. Sager vedr. kirke-, skole- og fattigvæsen, III Abild-Hjordkær. Lægget: Bylderup 1609—1710.

Tinglev. Pag. 1656, linie 4 f. n. p. 56, læs: p. 56).

Til register over Tønder amt (pag. 1659) føjes: Ellehus kirkesal p. 1568.

ÅBENRÅ AMT

Arkivalier. Pag. 1667, linie 6 f. n. 1868 XVI, læs: 1868 XI.

Åbenrå S. Nicolai. Pag. 1682, linie 6 f. o. oprindelig. Tilføj: De sokkelkvadre, der under restaureringen 1949—56 blev fundet forskellige steder i korforlængelsens sokkel, er flyttet til den genfundne kampestenssokkel under søndre korsarms apsis.

Pag. 1684, linie 9 f. n. den østre del, læs: den vestre del.

Pag. 1687, fig. 13, billedunderskriften: Litografi (O. v. Brück, C. W. Arldt). Tilføj: 1849, i »Erinnerungen an Schleswig. Skizzen aus dem Album eines sächsischen Offiziers«, Dresden 1850.

Pag. 1690, linie 8 f. o. er udslettet, tilføj: med undtagelse af stræbemurene fra korsskæringstårnet (p. 1689). — Linie 12 f. o. vedr. den forsvundne tagrytter. Tilføj: Ifølge meddelelse fra landsarkivar P. Kr. Iversen, Åbenrå, var †tagrytteren opført 1650 af Flensborgbygmesteren Jacob Arnoldt eller Ornoldt, der nævnte år fik betaling for »des gebeuwtes zu dem Glocken uber der Kirchture« (Åbenrå kæmnerrgsk. 1650). 28. maj samme år udstedtes endvidere et kgl. mandat ang. udvisning af træ til opførelse af et tårn ved Åbenrå kirke (Gottorparkivet B 8 nr. 1), jfr. Åbenrå Bys Historie I, 154.

Pag. 1698 (S. Nicolai) eller p. 1714 (†S. Knud), tilføj: Et †hostiegemme af sølv overgaves 1345 af Nicolaus Helperich til Amdi Pedersen fra Åbenrå i Wismar byskrivners nærværelse (Diplomatarium Danicum 3. rk. II, nr. 170).

Pag. 1708, linie 2 f. o. Jens Hnsen [dvs. Husen], læs: Jens Hnsen [dvs. Hansen]; jfr. p. 1700 samt Marstrand p. 107.

Pag. 1709, linie 16 f. n. der fører til det. Tilføj: Ved pladsens regulering i forbindelse med restaureringen blev gravstenene vest for kirken flyttet hen til kirkens indgange som trin- eller trappesten. — Linie 2 f. n. 1) Slutn. af 1500'rne. Bertram Sehested. Læs: O. 1561 (el. o. 1576). Bertram Sehested, amtmand på Gottorp samt i Åbenrå, d. 1561, og hustru Mette Sehested, d. 1576, begravet ved siden af ægtemanden; efter kirkens brand 1610 blev begge lig optaget og overført til Holsten (jfr. Marstrand p. 104 f.).

Pag. 1710, linie 11 f. o. †*Gravplade* over sognepræst Jacob Andresen Gerner, d. 1626, fandtes i Hjordkær kirke (p. 1827) og ikke i Åbenrå, som fejlagtigt angivet i kilden, note 66.

Åbenrå †S. Knud. Pag. 1714, linie 6 f. o. hovedskaller. Tilføj: En skriver og foged på S. Knuds kloster samt en mølleforpagter under samme er omtalt 1655 (RA. De gottorpske hertuger. B 5. 1596—1712. Retssager. I. Div. retssager, læg 10). — Se også tilføjelsen til pag. 1698.

Bedsted. Pag. 1718. Tilføj til den historiske indledning: En sognepræst, hr. Jakob, omtales i et brev af 10. marts 1347 (Dipl. Dan. 3. rk. II, nr. 332).

Pag. 1734, linie 9 f. n. Die Kirche zu Bedstedt. — Tilføj: RA. De gottorpske hertuger. D. Jordebøger og lign. 1609—1710. Åbenrå amt. II. 1704.

Hellevad. Pag. 1748, linie 2 f. n. Die Kirche zu Hellewadt. — Tilføj: RA. De gottorpske hertuger. D. Jordebøger og lign. 1609—1710. Åbenrå amt. II. 1704. — Pag. 1746. Tilføj: Et * *røgelsekar* er nu i Odense Bys Museer.

Egvad. Pag. 1757, linie 6 f. n. fig. 10, læs: fig. 8. — Linie 3 f. n. fig. 8, læs: fig. 10.

Pag. 1762, linie 14 f. o. Die Kirche zu Eckwadt. — Tilføj: RA. De gottorpske hertuger. D. Jordebøger og lign. 1609—1710. Åbenrå amt. II. 1704.

Øster-Løgum. Pag. 1763, linie 8 f. o. Tilføj: 1677 plyndrede de kongelige tropper kirken for altersølv m.m.

Pag. 1774, linie 16 f. n. Tilføj nyt afsnit: †Altersølv, dug og messeklæder røvedes 1627 fra kirken af de kongelige tropper (P. Lauridsen, i SJyAarb. 1891, p. 269).

Pag. 1779, linie 18 f. o. (prædikestol). Tilføj: — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller og Erik Moltke 1956.

Løjt. Rettelser og supplerende oplysninger er meddelt af lærer J. M. Holdt, Hovslund. Pag. 1783, linie 1 f. o. Den gamle kirkegård kunde efter 1880 i visse tilfælde benyttes som gravplads; sidste begravelse fandt sted 1942.

Pag. 1785, linie 5 f. n. vest, læs: øst.

Pag. 1786, linie 19 f. o. Østdøren, der 1943 blev erstattet af et vindue, var ældst, læs: Østdøren, der 1943 blev tilmuret, var ældst. — Linie 12 f. n. Vedr. spiret. Gamle fotografier fra o. 1880 viser, at spiret dengang var firesidet, og derfor må det ved skifertækningen have fået sin nuværende form ved påføring over den gamle konstruktion.

Pag. 1787, linie 5 f. o. spor efter een, læs: spor efter eet.

Pag. 1794, linie 2 f. o. ff. Den på altertavlen omtalte præst Johan Tam (o: Tamsen) er omtalt i tre tingsvidner 4. sept. og 16. okt. 1499 samt 16. april 1505 (repertorium).

Pag. 1795, linie 7 f. n. nyere bæger²⁸, læs: nyere bæger.

Pag. 1796, linie 4 f. o. O. 1870, læs: 1868²⁸.

Pag. 1799, linie 5 f. n. orgel 1764. Tilføj: I kirkebogen er 25. febr. 1765 ved indførelsen af toftbolsmand Jes Eschelsens død tilføjet: »har formedelst en Forskiänkelse af 1000 Mark til denne Kirkes Orgel gjort sig ihukommelig for de sildeste Effter-Tider«.

Pag. 1800, linie 12 f. o. I sakristiet. Tilføj: Malerierne agtes overført til Øster-Løgum kirke. — Linie 6 f. n. fra 1633. Tilføj: Den bar versalindskriften »H. Wilhadius Canuti pastor tho Lucht m. Petrus Melchior tho Husum me fecit anno 1633« (»Hr. Villads Knudsen præst i Løjt, m[ester] Peter Melchior i Husum gjorde mig i året 1633«); den omstøbtes 1827.

Pag. 1802, efter linie 10 f. o. Tilføj nyt afsnit: la) O. 1730. Jep Chrestensen af Brøed, d. 18. aug. 1730, 80 år, og hustru Kiesten Iepes, d. 3. okt. 1730, 73 år. Stenen, af rød kalksten, lå indtil 1943 som tærskel i døren ind til »Nørre Stuge«; nu som bund i den ved dørens tilmuring fremkomne niche.

Pag. 1803, linie 10 f. n. 1755 (?), læs: 1788. — Linie 9 f. n. Heschmann, læs: Hohlmann.

Pag. 1804, linie 23 f. o. 1943—44). Tilføj: — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke, Mette Pihier og John Petersen 1956.

Rise. Pag. 1814, linie 9 f. o. Tilføj: En †*stolestadegavl* var dateret 1634. (Kalke af Winstrup i RA. Kortsamlingen. Krigsministeriets aflev. Mappe 26. Slesvigske kirker).

Bjolderup. Pag. 1830, linie 8 f. n. Tilføj: 1627 afbrændte de kongelige tropper kirken, så kun murene stod tilbage, jfr. p. 1832 og 1835. (P. Lauridsen, i SJyAarb. 1891, p. 268, samt Bjolderup sogns historie p. 52 og 61 ff.).

Uge. Pag. 1848, linie 3 f. o. 1906¹⁷. Tilføj: 1959 udskiftet med tegl.

Ensted. Pag. 1858, linie 4 f. n. Tilføj: *Sygekalk* (afb. p. 2647) af tin, ifølge et inventarium⁶ anskaffet 1750, 13 cm høj, med indknebet skaftled over profileret knop; en tid forsvundet, nu atter hos præsten.

Varnæs. Pag. 1904, efter linie 20 f. o. nyt afsnit: *Kirkegårdsmonumenter.* Fra krigen 1864 findes to gravsteder, hver med en granitsten, og indskrift over 1) 13 danske soldater, og 2) 10 danske og 3 prøjsiske soldater, faldne i kampen om Dybbøl. På det første gravsted er tillige rejst en støbejernsplade med indskrift over menig Rasmus Linde, såret ved Dybbøl 18. april 1864, d. på Borup lazaret 4. maj samme år. (Jfr. Boeck: Krigergrave p. 158 f.). 3) 1923, granitrelief til minde om 47 faldne fra sognet i verdenskrigen. Tegnet af Joakim Skovgaard og udført af Johan Thomas Skovgaard. Opsat på kirkens sydgavl.

Åsbøl. Pag. 1914, linie 17 f. o. Tilføj: Et nyt orgel fra brødrene Bruhn, Åbenrå, agtes anskaffet 1962.

Gråsten slotskirke. Pag. 1930, linie 10 f. o. Tilføj: Kirken påtænker 1962 at forny orgelværket ved Marcussen og søn, Åbenrå.

Pag. 1931, linie 5 f. o. ligger på loftet, tilføj: dette maleri er sammen med et andet, der ligeledes tidligere lå på loftet, og som forestillede otte putti svævende i skyer, i cirkulær ramme, 1961 blevet restaureret af konservator Mogens Larsen og ophængt i trapperummet (indberetn. 1960).

Holbøl. Pag. 2018, linie 16 f. n. sygedisk, læs: sygekalk.

Pag. 2019, linie 13 f. n. konservering²⁸.

Tilføj: Den oprindelige staffering, prøveafdækket 1961 af Mogens Larsen (indberetn.), består af olivengrønt med gul stregtegning på akantusbladene og rødt på bagsiden, hvidgrå marmorering på sort på frisens kronliste, samt grøn lasure, blågråt, lysrødt og brunligt på fodlistens profilled; hjørnehovederne har en hvidgul hudfarve og brungult hår. På himlens øvre hulkel en sortmalet frakturindskrift på rød bund: »Diese tauffle hat Hans Jessen Krüger in Gehfau (ell. Gehlau) Bemalenn lassen Anno 1702«.

Pag. 2020, linie 11 f. o. hudfarve. Tilføj: Prædikestolen skal

1962 istandsættes

Pag. 2020, før *Klingpung*. Tilføj: *Pengeblok*, 1701 skænket

af nogle sogneboere⁵,

trind, helt jernbunden med vandrette bånd oven på lodrette, og jernlåg, der fastlåses med fire lange jernbånd over øskener (låsene forsvundne).

Til register over Åbenrå amt (pag. 2043) føjes: Åbenrå, S. Hedwigsøstrenes kirke p. 1674, samme, S. Jørgens kirke p. 1674. Genner p. 1763. Genner †S. Jacob p. 1763. Rinkenæs, Korskirken p. 1935.

L.L. 1962

Ensted. Sygekalk af tin anskaffet 1750
(p. 2646).

SØNDERBORG AMT

Sønderborg (†)S. Jørgens og S. Marie kirke. Pag. 2074, linie 16 f. n. Henrik, læs: Niels.

Pag. 2081, linie 10 f. n. Tilføj: Dette sygesæt er ikke forsvundet, men anvendes ifølge oplysning fra Jørgen Slettebo stadig ved den tyske menighed. *Sygekalken* (afb. p. 2649), skænket 1636, består af en sekstunget fod fra o. 1600, sengotisk, sekskantet skaft og knop med graverede versaler: »Ihesvs« på rude-

Sønderborg mus. fot. 1962

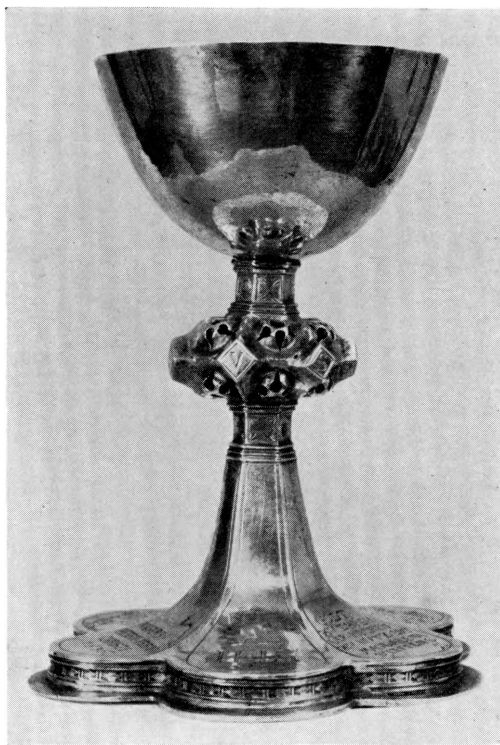
Sønderborg (†)S. Jørgens og S. Marie. Oblatæske,
1675 (p. 2648).

bosserne, samt sengotisk bæger. På fodtungerne graverede versaler: »Ihs. Godt zv Ehren der Kirchen zv Nvtz hat Magdalena Steffens s. Matthis Getz vnd Baltzar Segers verlassene Wittibe diese(n) Kelch zvm Gedechnys verehret Sonderbvrg den 24. Decembris im Ihar nach der Gebvrt vnsers Herrn Iesv Christi 1636«. 13,7 cm høj, forgyldt. Samtidig *disk* med cirkelkors på randen, forgyldt. *Oblatæske* (afb. p. 2648), skænket 1675, antagelig samhørende med den †vinflaske fra 1675, nævnt smst. linie 7 f. n.; cirkulær, 1,8 cm høj og 6,2 cm i tvrm., glat, med trambulérstiks-bølgelinie langs kanten af det flade låg, hvorpå graveret skriveskrift: »Cartsen(!) Jacobsen Brigitta Jacobs 1675«, omgivet af grenkrans med sløjfe forned; indvendig forgyldt. Ved kanten stemp-let med Sønderborgs bymærke (omtrent svarende til Bøje 2727) samt utydeligt mestermærke, to eller tre sammenskrevne bogstaver i rektangel.

Pag. 2082, linie 5 f. n. *Knæleskamler*(?), læs: †*Knæleskamler*(?).

Sønderborg slotskapel. Pag. 2151, linie 7 f. o. Som d), læs: Som e).

Augustenborg. Pag. 2166, linie 10 f. o. 25 cm høj. Tilføj: *Sygekalk* og *-disk*, oprindelig kirkens hovedkalk og *-disk*, sengotisk, o. 1500, med enkelte tilføj-elser 1671. Kalken (afb. p. 2650) er 17,3 cm høj, forgyldt, med sekssidet fod, hvis gennembrudte standkant har lodrette stave; på en af siderne et fastnit-tet, støbt krucifiks. Det sekskantede skaft har trambulérstik ligesom de ovale stavværkstunger på knoppen, i hvis rudebosses er majusklerne »Ihesvs« på skiftevis blå og grøn emaillebund, svarende til den samtidige Binkenæs-kalk (Åbenrå amt p. 1938). Samtidigt bæger med ny næbtud. På foden, modsat krucifikset, et graveret, kronet A (for Augustenborg?) mellem kursivindskrif-

Sønderborg mus. fot. 1962

Sønderborg (†)S. Jørgens og S. Marie. Sygekalk,
skænket 1636 (p. 2647).

ten: »Anno 1671 26. May«, rimeligvis det oprindelige †kapels indvielsesdato. På fodpladen et tretårnet bystempel i oval, vistnok for Sønderborg (ikke hos Bøje) samt mestermærket, sammenskrevet I M i en art hjerteskjold, muligvis for Jürgen Matzen (Bøje p. 403), der har foretaget graveringen samt muligvis nogle ændringer ved knoppen. Samtidig *disk* (afb. p. 2650), 13,7 cm i tv., forgyldt, med firpasformet bund, i hvis hjørner graveret en lille akanthusplante. På randen samme graving som på kalken samt et cirkelkors. Hos sognepræsten.

Nordborg. Pag. 2192, linie 8 f. n. 1879/80, læs: 1779/80.

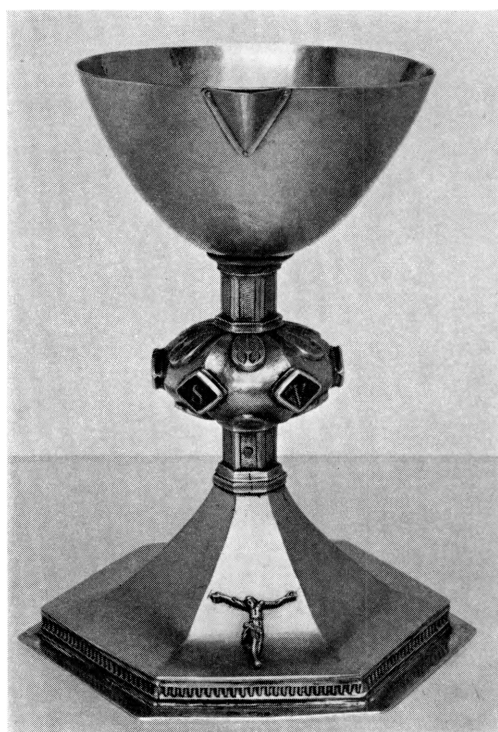
Pag. 2200, linie 11 f. n. Hagenstedt, læs: Hegerstedt.

†*Kapeller på Nordborg slot.* Pag. 2202. Den i korrekturnoten omtalte plan fra 1766 ved G. Bosenberg er afbildet p. 2651. Kapellet ligger i østfløjen, op mod sydfløjen.

Ullerup. Pag. 2259, linie 8 f. n. Joh. Daniel, læs: Joh. Dietrich.

Nybøl. Pag. 2278, linie 3 f. n. H. W. Eckersberg, læs: C. W. Eckersberg.

Broager. Pag. 2308, linie 16 f. o. Anthon Günther Lundt, læs: Anthon (fejlf. for Ernst?, jfr. Kunsthistorisk oversigt) Günther Lundt.

Augustenborg. Alterkalk (p.2648).

L. L. 1962

Overladt Asserballe, se p. 2451. Tilføj: 2) O. 1610 omstøbes en klokke for lånte penge¹⁵. 3) Kun den ene af de to 1623 omstøbte klokker er bevaret, jfr. ovenfor.

Tandslet. Pag. 2435, lig. 12, billedunderskrift, †Korbuekrucifiks, læs *Korbuekrucifiks.

Pag. 2323, linie 4f. n. Gotisk, læs: Senromansk.

Ulkebøl. Pag. 2353, note 1, linie 3 Ullerup; læs: Ulkebøl. — Fig. 17, billedunderskriften, 1789, læs: 1787.

Lysabild. Pag. 2418, linie 10 f. o. klokkestokværket. Tilføj: Siden 1957 i museet på Sønderborg slot. — Linie 7 f. n. — 1623 blev begge †klokker, læs og tilføj: — 1623

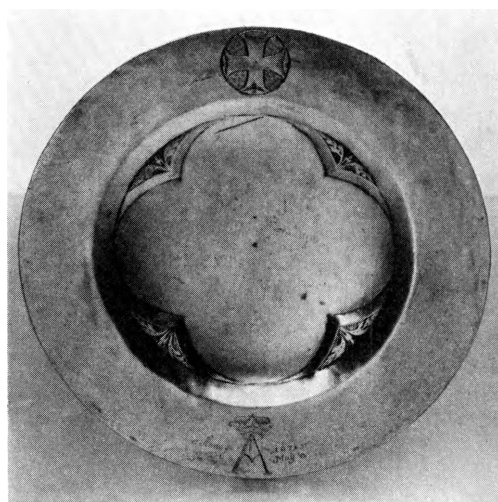
blev begge klokker på ny omstøbt, da de var sønder og aldeles ubrugelige. Der blev 1625 gjort regnskab for en part på 1250 mk. lybsk. 1627 oplyses, at der er blevet afbetalt 200 mk. lybsk til klokkestøberen Hans Jebsen. — Kirken har 1623 gæld til Tandslet, Oksbøl, Hagenbjærg, Ulkebøl, Ketting, Notmark, Svenstrup, Nordborg og Hørup¹⁵. — Linie 4 f. n.

†Klokke, læs: †Klokker. 1)

Ketting. Pag. 2482, note 39 Sleisemann, læs: Steuermann. Oplyst af J. Slettebo, Sønderborg.

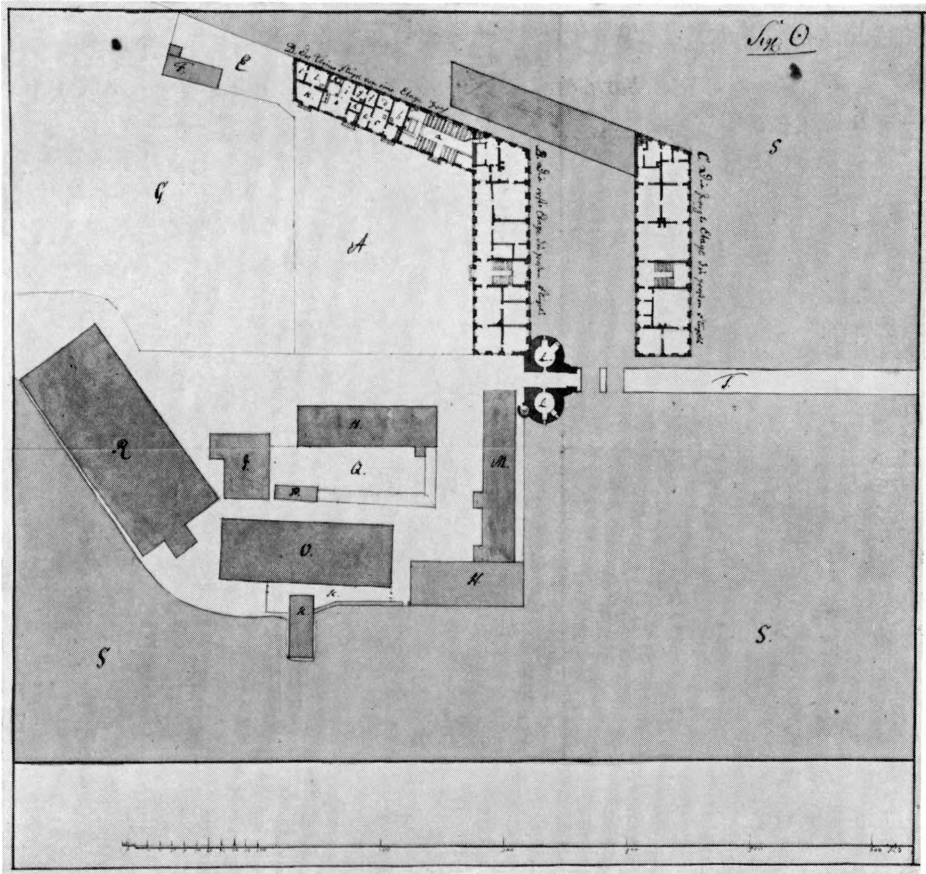
Notmark. Pag. 2491, kalkmalerier. Alle kalkmalerier er 1962 blevet overhvidtet, med undtagelse af korbuekrucifiks våbener for Otte Breide og Thomas Sture med hustruer.

Pag. 2507, linie 3 f. o. et Blome og et Ahlefeldt-våben, vidnesbyrd om, at det er svigersønnen, Hans Blome (...), der i forening med den langt senere afdøde enke har bekostet epitafiet. Læs: deres mødrene våben (Pogwisch-Ahlefeldt). —

Augustenborg. Disk, 1675 (p. 2649).

L.L.1962

N.E. 1962

Nordborg slot med ↑kapel i østfløjen (opad). Plan 1766 ved G. Rosenb. RA. Kortsamlingen. Krigsministeriets aflevering, mappe 15 (p. 2649).

Pogwisch-våbenet er fejlagtigt antaget for Hans Blomes, der endvidere først ægtede Catharine Sture 1571. Oplyst af Hans Konow, København.

Egen. Pag. 2539, sidetallet, 2593, læs: 2539.

Pag. 2541, billedunderskrift, Fig. 1., læs lig. 19.

Svenstrup. Pag. 2546, linie 13 f. n. vestgavl, læs: østgavl.

Pag. 2552, linie 10—11 f. o. korsnedtagelse, 180x160 cm; tilføj: Det midlertidige altertavlemaleri er en kopi efter Jacob Jordaens. Hamburg Kunsthalle nr. 383 (jfr. Hans Kauffmann, i Festschrift Max. J. Friedländer, Leipzig 1927, p. 193).

Hagenbjærg. Pag. 2586, note 24, 2) P. Bielfeld Slesvig 1928, læs: 2) P. Bielfeld, Slesvig 1828.

Oksbøl. Pag. 2593, fig. 5, billedunderskriften, vest, læs: øst. — Linie 9 f. n. Tilføj: Gipsloftet er 1962 fjernet og de oprindelige, bemalede loftsbjælker fritlagt.

Pag. 2595, fig. 6, billedunderskriften, øst, læs: vest.

Pag. 2604, linie 14 f. n. klokkerne³⁶, læs: klokken³⁶.

Til register over Sønderborg amt (pag. 2611) føjes: Sønderborg, Kristianskirken p. 2059. †Østerholm slotskapel p. 2514—2515.